DR. A. ŠAPOKA

VILNIUS

LIETUVOS GYVENIME

DR. ADOLFAS ŠAPOKA

VILNIUS

LIETUVOS GYVENIME

TORONTO, ONT. - - - - 1954 M.

Autoriaus leidinys. Surinko "Žiburių" Spaudos Bendrovė
Toronte, Ont., Canada, 1954 m. Tiražas 1000 egz.

* *
*

Ištisą dvidešimtmetį Vilnius bei Vilniaus kraštas buvo pats jautriausias taškas nepriklausomos Lietuvos gyvenime ir jos užsienių politikoje. Ir šiandien Vilniaus klausimas tebėra galutinai neišspręstas. Jis dar turės būti sprendžiamas. Jo sprendimas, be abejo, nuo daug ko priklausys, bet gal daugiausia nuo to, kokią nuomonę tuo klausimu bus susidarę pasaulio galiūnai

Lenkai laisvajame pasaulyje kiekviena proga stengiasi iškelti Vilnių kaip savą miestą. Tai pabrėžiama jų savojoje literatūroje (Vilniaus klausimu rašomos net ištisos knygos), iškeliama tai kiekviena proga ir jų gausioje propagandinėje literatūroje svetimomis kalbomis. Mes, deja, nei anuomet, kai buvo vedama politinė kova su okupantu ir ugdomas tautos atsparumas, nei dabar, kai laukiame, kad Lietuvos sienų klausimas bus iš naujo sprendžiamas, neparuošėme tuo klausimu jokių studijų, nepaskleidėme pasauliui jokių raštų, kurie akivaizdžiai įrodytų, jog tai nuo amžių mūsų miestas, jog tai lietuviška žemė, jog lietuvių tautos dalis kartu su sostine 19 metų nešė okupanto jungą.

Šis darbas buvo rašomas kaip tik šitokia intencija, turėjo būti pirmąja kregžde šitam kely. Jis buvo skirtas nelietuviui skaitytojui. Tačiau neatsiradus, kas jį išspausdintų angliškai, spausdinamas jis lietuviškajai visuomenei, nes ir lietuviškai nuo 1923 m., kai P. Klimas išspausdino "Mūsų kovas dėl Vilniaus". daugiau nepasirodė nei vienos studijos, kuri iš-

ryškintų visą Vilniaus klausimo esmę. Buvo tik iškeliama okupanto daroma lietuvių tautai skriauda bei pavergtųjų kančios, atseit, buvo aktualinamas Vilniaus klausimas.

Čia yra paliktas svetimiesiems taikytas planas, tik kaikas papildyta, o kaikurie lietuviams gerai žinomi dalykai praleisti.

Jei šis leidinys pagyvintų lietuviškosios visuomenės domėjimąsi savosios sostinės likimo problematika, būčiau patenkintas, o dar labiau džiaugčiausi, jei jis pagreitintų pasirodymą šitokio leidinio anglų ir kitomis kalbomis. Būtų jau labai laikas...

Dr. A. Šapoka.

I. VILNIUS – SENOSIOS LIETUVOS SOSTINĖ

Senosios Lietuvos valstybės pradžia

Senoji Lietuva istorijos scenon išeina palyginti gana vėlai. Istoriniuose šaltiniuose žinių apie ją gausiau teužtinkame vos nuo 13 amžiaus. Daugiau apie savo kraštą nuo 13 a. mes sužinome, be abejo, dėl to, kad nuo tada Lietuva pradėjo gyviau santykiauti su raštą naudojančiom tautom — su Padauguvy ir Prūsuose įsikūrusiais vokiečiais kryžiuočiais bei savo galybės viršūnę pasiekusia ukrainiečių Haličo - Volynės kunigaikštija. Šių kraštų kronikų pasakojimai bei dokumentai mums ir atskleidžia pirmuosius mūsų istorijos lapus. Tie patys šaltiniai mums suteikia ir kiek daugiau žinių apie pirmąjį žinomą suvienytos Lietuvos valdovą Mindaugą, kuris pirmasis turėjo gyvų ryšių su augščiau jau minėtais kraštais.

Kadangi Mindaugo vardas iškyla pirmasis iš nežinios miglų, tai, populiariai istoriją dėstant, jis paprastai vadinamas Lietuvos valstybės kūrėju. Iš tikrųjų betgi lietuvių tauta gyveno ir tais laikais, iš kurių mums nėra likę rašytinių šaltinių. Pirmosios žinios apie Mindaugo laikus rodo, kad jo toli gražu nebūta pirmojo valstybės kūrėjo, bet tik jos centralizatoriaus, turėjusio eilę pirmatakų. Tik, deja, mes nežinome net jų vardų. Pavienių valstybinio gyvenimo faktų mes žinome jau nuo 9 amžiaus vidurio. 10-12 amž. rusų kronikos mini daugybę savo kunigaikščių žygių į Lietuvą. Negi prieš palaidą masę buvo žygiuojama. Ir ne palaidi miškų bastūnai surucšdavo žygius į rusų bei kitus

kaimyninius kraštus, kurių taip daug šaltinių minima nuo 12 amž.

Kokia buvo ta senoji valstybinė Lietuvos organizacija, mes nežinome, bet ji neabejotinai buvo. Dar prieš Mindaugą būta stambaus politinio junginio, kurį pakrikusį Mindaugui teko atstatyti gana griežtomis priemonėmis[1]. Tose kovose dėl Lietuvos centralizavimo bei dėl pašalinimo pavojingų konkurentų savo įpėdiniams Mindaugas pagaliau ir žuvo (1263). Tačiau vieningos valstybės mintis su juo nemirė. Po sumaiščių ji vėl iškilo ir laimėjo.

Seniausios Lietuvos sostinės klausimas

Kaip sakyta, apie senosios Lietuvos valstybės pradžią mes tikslių žinių neturime. Kur buvo seniausioji Lietuvos sostinė, nežinome. Nežinome nei, kur buvo pirmojo istoriškai žinomo Lietuvos valdovo Mindaugo sostinė. Žinome tik, kad Mindaugas savo veikloje rėmėsi savo pavedėtąja sritimi Augštaičiuose. Tos jo srities sienos mums taip pat nėra žinomos, tačiau mes žinome eilę sričių, turėjusių savus kunigaikščius, kurios Mindaugui tiesioginiai nepriklausė. Taip savus atskirus kunigaikščius turėjo Žemaičiai, Deltuvos (centras prie Ukmergės) ir Nalšėnų (centras nežinomas, gal apie Uteną) sritys. Mindaugo tiesioginėje valdžioje buvo pietų vakarų Augštaitija, senųjų šaltinių vadinama L i e t u v a , nuo kurios į šiaurę buvo Deltuvos, o į rytus ir šiaurės rytus Nalšėnų sritis. Lietuva iš pradžių buvo vadinama sritis maždaug tarp Nemuno vidurupio ir Neries; vėliau, kai sritinės kunigaikštijos buvo panaikintos, kai Deltuvos ir Nalšėnų sritys buvo prijungtos prie mindauginio branduolio, jų vardas išnyko. Lietuvos vardu buvo vadinami visi Augštaičiai, Gedimino laikais — Vilniaus kunigaikštija, Algirdo - Kęstučio laikais — Vilniaus ir Trakų kunigaikštijos. Žemaičiai visada buvo laikomi atskiru vienetu[2].

Nėra jokios abejonės, kad Mindaugas Lietuvos vienijimo darbą vykdė iš savosios srities, vad. Lietuva, tačiau ar buvo ir tokio vardo vietovė, ar toje srityje buvo kokia kita Min-

daugo sostinė, mes nežinome. Iš išlikusių Mindaugo dokumentų, kurių autentiškumas, be to, nėra visai tikras, vos dviejuose tėra pažymėta jų išdavimo vieta: "Datum in Lettovia in curia nostra..."ir "Datum Lettovie in curia nostra..." Ar čia Lettovia reiškia tik vietovę ar visą kunigaikštiją, visą sritį,—sunku pasakyti. Gali būti ir vienaip, ir kitaip. Jokiuose kituose šaltiniuose Mindaugo sostinė nėra minima. Ir ne tik sostinė, bet ir jokia kita jo valdyta pilis, išskyrus Vorutą, kurioje jis 1249 m. buvo užsidaręs ir gynėsi nuo savo priešų koalicijos. Deja, šitos Vorutos vieta taip pat tebėra neišaiškinta. Daugelis autorių yra įvairiai spėję, bet nei vienas nėra radęs pakankamų įrodymų savo spėjimui paremti. Aišku yra tik tiek, kad toji Voruta yra buvusi mūsų jau minėtoje Mindaugo srityje, vad. Lietuvoje, nes, pasak Livonijos eiliuotosios kronikos, kryžiuočių kariuomenė tada prie jos žygiavusi per Nalšėnų sritį.

Bendra išvada yra ta, kad mes žinome Mindaugo valdytąją sritį, iš kurios jis pradėjo valstybės vienijimo darbą, tačiau nežinome jo sostinės, jo centrinės pilies. Deja, nežinome nė jo pirmųjų įpėdinių sostinės, išskyrus Traidenį (1270-1282), kurio sostinė, atrodo, buvo Kernavė, Neries krante, toje pačioje mindauginės Lietuvos srityje. Dėl to kaikurie istorikai Kernavę laiko ir Mindaugo sostine. Be abejo, tai nėra negalimas dalykas, tačiau tiksliau būtų sakyti, kad nei Mindaugo nei jo pirmųjų įpėdinių sostinė mums nėra žinoma. Žinome tik, kad ji turėjo būti toje pačioje anais laikais Lietuva vadintoje srityje, kuri dabar paprastai vadinama Vilniaus sritimi, nes arti jos centro yra ir pats Vilnius.

Vilnių neabejotinuose Lietuvos istorijos šaltiniuose pirmą kartą užtinkame 1323 m. — pagarsėjusiuose Gedimino laiškuose į Vakarus. Ten sakoma, kad jie surašyti "mūsų karališkajame mieste, vadinamame Vilniumi" (In civitate nostra regia Vilna dicta). Taigi Vilnius į istorijos šviesą išeina jau kaip sostinė. Sostine jis lieka jau visiems laikams. Nuo Gedimino laikų dėl to jau nėra jokios

abejonės. Bet mes neturime jokių įrodymų, kad jis nebuvo sostine žymiai anksčiau — prieš Gediminą ir net Mindaugo laikais. Pagal pagarsėjusius padavimus, Gediminas į Vilnių atsikėlęs iš Trakų ar kurios kitos savo pilies. Iš tikrųjų mes neturime absoliučiai jokių istorinių žinių, kad Gedimino sostine būtų kada nors buvę Trakai arba kad jis būtų kada atsikraustęs į Vilnių iš kokios kitos pilies. Joks istorinis šaltinis neprieštarautų prielaidai, kad Vilnius buvo Lietuvos sostine nuo Mindaugo ar net senesnių laikų. Tiesa, Livonijos eiliuotoji kronika sako, kad 1279 m. kryžiuočių žygis buvęs nukreiptas į Kernavę — į karaliaus Traidenio kraštą, kuris buvęs nusiaubtas. Šitą posakį juk nebūtina suprasti, kad Kernavė buvo Traidenio sostinė. Galima suprasti ir taip, kad tai tik jo srities pilis, o sostinė galėjo būti kad ir tas pats Vilnius. Pagaliau, vis tiek kuri pilis buvo Mindaugo bei jo įpėdinių sostinė, ji buvo toje pačioje mindauginėje srityje, kur yra ir Vilnius.

Mindaugo sostinės kadaise buvo ieškoma Žemaičiuose, bet teorija, jog Žemaičiai yra buvę senosios Lietuvos branduolys bei lopšys, šiandien jau niekieno nebepalaikoma, nes prieštarauja visiems žinomiems istoriniams faktams. Atpuola tad ir ieškojimas seniausios sostinės Žemaičiuose. Vargiai besvarstytinos prielaidos, jog Mindaugo sostinė bus buvusi kažkur apie Anykščius - Andrioniškį, kur jos ieškoma dėl Latavos upės. Bet tai ne mindauginė sritis, tad vargu ar galima prileisti, kad jis ten būtų net bandęs, kitų kunigaikščių srityje, įrengti savo sostinę bei savos galybės atramą...

Vilniaus įkūrimo bei amžiaus klausimas

Kas iš mūsų nežino garsiosios geležinio vilko legendos apie Vilniaus įkūrimą. Pasak jos, Gedimino pirmoji sostinė buvę Trakai (apie 20 mylių į vakarus nuo Vilniaus). Po vienos sėkmingos medžioklės, kurios metu Gediminas Neries ir Vilnios santakos kalne nukovęs didžiulį taurą, jis apsinakvojęs ten pat kalno papėdėje, vadinamajame Šventaragio slėny (maždaug dabartinės katedros aplinkoje), kur nuo

Gedimino kalnas su pilies bokšto griuvėsiais

seno būdavę deginami mirusių kunigaikščių bei didžiūnų lavonai. Miegodamas sapne, toje vietoje, kur buvęs nukovęs aną taurą, jis pamatęs didžiulį vilką, kuris staugęs taip skardžiai, lyg jo viduje būtų buvę šimtai vilkų. Ryto metą sapną jam išaiškinęs čia pat netoli gyvenęs vyriausias lietuvių ku-

nigas Lizdeika. Geležinis staugiąs vilkas reiškiąs miestą, kurį kunigaikštis turįs čia pastatyti, o tas į visas puses sklindąs jo staugimas reiškiąs didelį to miesto garsą, kurio jis pasieksiąs savo gausių gyventojų taurios veiklos dėka ir dėl kunigaikščių, kurie tą miestą pasirinksią savo sostine. Paklausęs šitokio sapno aiškinimo, Gediminas kalne, kur matęs staugiantį vilką, pastatęs stiprią pilį, o kalno papėdėje įkūręs miestą, kurį pavadinęs Vilniumi...

Šitoji legenda užrašyta Vilniui jau bent 200 metų išbuvus Lietuvos sostine — 16 amžiuje. Sostine jis buvo, kaip sakyta, mažiausiai nuo 1323 m., o gal ir žymiai anksčiau, nes žmonių čia gyventa neabejotinai daug seniau. Kaip matome iš istorinių šaltinių, Vilnius buvo toje srityje, iš kurios kilo Lietuvos valstybės suvienijimas, o archeologiniai radiniai rodo, kad jo būta nuo seniausių laikų tirštai gyvenamoje srityje. Kasinėjimai pačiame Vilniuje, pilies kalne ir gretimose kalvose rodo, kad gyvenama čia buvo labai seniai[3]. Pilies kalne, kuris iš tikrųjų dar labai nedaug tekasinėtas, jau rasta įrodymų kad pilies čia būta bent nuo 13 amžiaus, o gal būt net nuo 5 amžiaus po Kristaus. Yra rasta paminklų iš 5-8 amžių, tik nežinia, ar tada būta ten pilies, ar šiaip kokios gyvenvietės. Bet, žinoma, sunku tikėti, kad tokiame kalne būtų galėjęs būti pav. koks ūkis, o ne sutvirtinta sodyba — pilis.

Istoriniai ir archeologiniai daviniai rodo, kad Vilniaus nuo amžių būta didelių prekybinių kelių sankryžoje, o, be to, prie Neries brastos, upės įlinkimo į pietus smaigaly, kur Vilnios sąnašos sudarė seklumas, žinomas dar 16 amžiuje. Čia kirtosi keliai, kurie ėjo nuo Baltijos (Nemuno ir Dauguvos žiočių) į Juodąsias jūras, kiti suko į rytus ar į vakarų Europą. Prie brastos per Nerį, Vilniaus vietoje, be abejo, buvo geriausia vieta atsirasti prekyvietei, iš kurios natūraliai galėjo atsirasti miestas ir pilis, kuri reikalinga ir prekyvietės apsaugai, ir krašto valdovo pareigūnams, kurie rinko iš čia atvykstančių pirklių mokesčius. Taip kaikas Vilniaus pilies ir miesto atsiradimą kildina iš brastos bei prekyvietės[4]. Gal taip, gal ir ne. Tai klausimas, kurį galime aiškinti tik prielaidomis bei teorijomis. O aiškus dalykas,

kad Vilnius nuo Gedimino nepertraukiamai buvo Lietuvos sostinė. Jei prieš jį sostinė buvo kur kitur, tai vistiek kur nors netoli, toje pačioje srityje, ir Gediminui netoli teko keltis.

Vilnius sritinių kunigaikštijų laikais

Kai Vilnių užtinkame Lietuvos sostine Gedimino laikais, jis yra maždaug pačiame etnografinės Lietuvos centre. Betgi Lietuvos valstybės sienos tuo metu jau toli gražu nesutapo su etnografinėmis sienomis. Jau nuo Mindaugo laikų Lietuvos valstybė buvo plečiama į rytus ir į pietus. 16 amžiaus pradžioje jos sienos jau siekė Okos augštupį rytuose ir Juodąsias jūras pietuose. Tačiau ši didžiulė valstybė nebuvo centralizuota[5]. Priešingai, joje buvo daugybė didesnių ar mažesnių kunigaikštijų. Visos jos gyveno savo senąja santvarka, turėjo savus atskirus kunigaikščius, kurie visos valstybės valdovui — didžiajam kunigaikščiui — turėjo mokėti tam tikrus mokesčius ir reikale prisiųsti karinės pagalbos. Kaikuriuose iš tų kunigaikštijų net buvo palikti senieji rusų kunigaikščiai, betgi neretai šieji būdavo pašalinami, o jų vietoje pastatomi didžiojo kunigaikščio giminės — sūnūs, broliai, brolvaikiai ir tt. Visi jie taip pat klausė to kunigaikščio, kuris valdė Vilniaus kunigaikštiją, nes tai buvo valstybės branduolys, užuomazginė kunigaikštija, Lietuva siauraja žodžio prasme — L i t u a n i a p r o p r i a. Ir šaltiniuose, kada kalbama apie atskiras Lietuvos valstybės sritis, apie atskiras kunigaikštijas, Vilniaus kunigaikštija stačiai vadinama Lietuva. Tuo būdu visos didžiosios Lietuvos kunigaikštijos valdovas buvo tas iš valdančiosios šeimos kunigaikščių, kuris valdė Vilnių. Ne būtinai jis turėjo būti vyresnysis. Tėvo valia arba susidėjusių aplinkybių dėka gaudavo valdyti Vilnių, o tuo pačiu ir visą didžiąją kunigaikštiją, ir jaunesnieji sūnūs. Nebuvo vyresniaisiais iš brolių nei Gedimino sūnus Jaunutis, nei jį pakeitęs brolis Algirdas, nei šiojo sūnus Jogaila. Vyresnieji broliai dėl to, žinoma, nebuvo patenkinti. Vyresnysis brolis Andrius iš

Jogailos valdžią norėjo net jėga atimti. Tačiau, valdydamas Polocko kunigaikštiją, visos valstybės valdovu jis nesidėjo, sau paklusnumo iš kitų kunigaikščių nereikalavo. Jis tik reikalavo iš Jogailos Vilniaus, nes gaudamas Vilnių, būtų kartu gavęs ir valdžią visoje valstybėje[6].

Jogailos ir Vytauto laikai

Būdamas tokios didžiulės valstybės politiniu centru, Vilnius, be abejo, smarkiai kilo ir ekonominiu, ir kultūriniu atžvilgiu. Ypatingai jis smarkiai ėmė kilti nuo 15 amž., kai sritinės kunigaikštijos buvo panaikintos, o jis virto centralizuotos monarchijos sostine. Veikiant ir kitiems palankiems veiksniams, iki 16 amž. vidurio jis išaugo į puošnų ir stambų miestą, kokio kito Rytų Europoje nebuvo. Šitas laikotarpis politinėje Lietuvos istorijoje yra ypatingas. Kaip tik šiuo metu buvo užmegzti pirmieji santykiai su Lenkija. Kadangi politinio valstybės gyvenimo evoliucija neišvengiamai turėjo atsiliepti ir Vilniaus kaip sostinės padėčiai, tad ties ja čia tenka kiek ilgėliau sustoti.

Ypatingos ir lemiamos reikšmės politinei Lietuvos valstybės evoliucijai yra turėję 14 amž. pabaigos ir 15 amž. pradžios įvykiai. 1385 m. didysis Lietuvos kunigaikštis Jogaila priėmė pasiūlytąjį Lenkijos sostą kartu su jų karalaitės Jadvygos ranka, žadėdamas Lietuvą ir Lenkiją sujungti vieno skeptro valdžioje[7]. Sekančiais metais jis nuvyko į Krokuvą, kur apsikrikštijo, karūnavosi Lenkijos karaliumi Vladislovo II vardu ir liko ten nuolat gyventi. Betgi greit pasirodė, kad iš Krokuvos Lietuvos valdyti neįmanoma, nes Lietuva buvo įpratusi savo valdovą matyti Vilniuje. Pasinaudodamas nepasitenkinimu, kilusiu dėl naujosios tvarkos, jo pusbrolis Vytautas privertė Jogailą ne tik grąžinti jam atimtąją tėviškę — Trakų kunigaikštiją, bet taip pat privertė atiduoti jam valdyti Vilnių, o tuo pačiu ir visą didžiąją kunigaikštiją (1392 m.).

Vilnių ir valdžią visoje Lietuvoje Vytautas gavo Jogailos vietininko titulu. Tačiau veikiant dėsniui, kad Vilniaus

valdovas yra ir visos valstybės valdovas, jam nebuvo sunku pasidaryti tikruoju didžiuoju Lietuvos kunigaikščiu, nors ir Jogaila taip tebesititulavo. Vytautas jam šito titulo neginčijo. Vos tik po keleto savo valdymo metų jis elgėsi jau visiškai savarankiškai; be Jogailos žinios ir net prieš jo valią su kaimyninėmis valstybėmis sudarinėjo įvairias sutartis, net užleisdamas joms kaikurias valstybės sritis, tačiau kai tai buvo patogu arba dėl šventos ramybės net pats pasisakydavo esąs Jogailos priklausomas. Taip jis elgėsi dėl to, kad geri santykiai su Jogaila bei Lenkija jam buvo naudingi. Lietuva dar tik neseniai tebuvo paskelbta krikščioniška valstybe (1387 m.) ir daug kur Europoje tebebuvo laikoma pagonišku kraštu, o didysis jos priešas vokiečių ordinas visam pasauliui skelbė, kad ir Vytautas tebesąs pagonis. Tokioje situacijoje nuo seno katalikiškos Lenkijos bei jos karaliaus parama diplomatinėje kovoje su ordinu Lietuvai buvo labai naudinga. Pradėjus ginčus dėl titulų, šitos paramos, žinoma, jau sunku būtų buvę tikėtis. Tuo būdu titulai Jogailai buvo palikti, bet valdžios čia jis jokios neturėjo. Vytautas, kuris Jogailos ir lenkų akyse tebuvo tik vietininkas, netrukus pradėjo rašytis didžiuoju Lietuvos kunigaikščiu. Be abejo, tai nebuvo suderinama su lenkiškąja pažiūra į Lietuvos Lenkijos santykius, tačiau Jogaila buvo priverstas pripažinti Vytautui šį titulą. Jis pats tada pradėjo tituluotis augščiausiuoju Lietuvos kunigaikščiu (supremus dux Lituaniae). Vytautas ir šio titulo Jogailai neginčijo dėl tų pačių, jau minėtų, politinių priežasčių; be to, pats neturėdamas įpėdinių, jis nė nesikratė minties, kad po jo mirties Vilniaus sostas turės tekti Jogailai ar jo įpėdiniams*. Tik pagal jo mintį Lietuva neturėjo likti Lenkų karalystės provincija, bet atskira valstybe, turinčia savo atskirą valdovą. Savo gyvenimo pabaigoje jis net buvo užsimojęs padaryti Lietuvą karalija ir, nebodamas Lenkijos

---

* Vytauto vienturtė duktė Sofija buvo ištekėjusi už Maskvos kunigaikščio Vosyliaus ir likusi našlė vietoje mažamečio sūnaus valdė Maskvą. Vytautas juk negalėjo galvoti Vilnių jai paliksiąs. Jogaila, be dukters; į gyvenimo pabaigą iš ketvirtosios žmonos, lietuvaitės Sofijos Alšėniškės, sulaukė ir dviejų sūnų.

protestų, jau ruošėsi iškilmingai karūnacijai Vilniuje. Tai įvykdyti jam tik mirtis tesutrukdė (1430 m.)[8].

Aiškus dalykas, kad Vytauto valdymo metais Vilnius savo reikšmės nenustojo. Priešingai, Lietuvai virtus stambia rytų Europos politine pajėga, turėjusia didelės įtakos net centro Europos santykiams, į jį buvo atkreiptos visos ano meto Europos akys. Jo valdovo Vytauto laikysena buvo ypačiai rūpinamasi sprendžiant iškeltą rytų ir vakarų Bažnyčių unijos klausimą ir centrinėje Europoje husistų sukeltas audras. Jo paramos ieškojo tiek imperatorius su popiežiumi, tiek čekai husistai, kurie jį net išrinko savo karaliumi. Ir iš tikrųjų tam tikrą laikotarpį Čekiją valdė Vytauto ten pasiųstas vietininkas.

Pirmųjų Vytauto įpėdinių laikai

Betgi ir po Vytauto mirties Lietuva negrįžo Jogailai. Lietuvos bajorai savo didžiuoju kunigaikščiu išsirinko Jogailos brolį Švitrigailą, kuris Lenkijos atžvilgiu buvo dar griežtesnis ir, gindamas savo bei Lietuvos savarankiškumą, net pradėjo karą su Lenkija. Pasinaudodami kaikurių Lietuvos sluogsnių nepalankumu Švitrigailai, lenkai pasirūpino suorganizuoti prieš jį sąmokslą bei perversmą. Jo vietoje buvo pastatytas Vytauto brolis Zigmantas (1432-1440).

Būdamas reikalingas Lenkijos paramos prieš Švitrigailą, kuris, įsistiprinęs rytinėse Lietuvos srityse, dar keletą metų kovojo, Zigmantas sutiko pripažinti Jogailos, o paskum jo sūnaus Vladislovo III titulus, žadėdamas palikti jiems Lietuvą po savo mirties. Tačiau kai tik Švitrigaila buvo pašalintas, ir Zigmantas pradėjo ieškoti kelių savo pasižadėjimams panaikinti, norėdamas palikti Lietuvą savo sūnui Mykolui. Jis mirė šito savo tikslo nepasiekęs, tačiau ir po jo Lietuva vistiek nevirto Lenkijos provincija. Jos savarankiškumo bei nepriklausomybės saugotojais dabar pasidarė Lietuvos didžiūnai, kurie jau buvo spėję įgauti didelės reikšmės valstybės gyvenime.

Mirus Zigmantui Kęstutaičiui, nepaisydami lenkų reikalavimų nei jų karaliaus Vladislovo III, Jogailos vyresniojo

sūnaus, pretenzijų, Lietuvos didžiūnai savo didžiuoju kunigaikščiu išsirinko Jogailos jaunėlį sūnų Kazimierą, tuo tarpu teturėjusį vos 13 metų. Taip pat jie pasiėmė į savo rankas ir jaunučio valdovo auklėjimą ir valstybės valdymą. Tuo būdu tarp Lietuvos ir Lenkijos glaudžių ryšių vėl nebuvo užmegzta. Kaip ir anksčiau, jas tejungė tik valdovų giminystė. Dėlto Vilniui ir dabar nebuvo pavojaus virsti paprastu provincijos miestu. Kaip ir anksčiau, jis liko visiškai savarankiškos valstybės sostine. Tas savarankiškumas juridiškai dabar buvo net didesnis, negu Vytauto bei jo brolio Zigmanto laikais, nes Kazimieras jokių pasižadėjimų nei Lenkijai, nei jos karaliui, savo broliui Vladislovui III, nebuvo davęs. Lietuviai taip pat jautėsi senųjų pasižadėjimų neįžeidę. Zigmanto buvo žadėta po savo gyvos galvos Lietuvą grąžinti Jogailai arba jo sūnums. Dabar tas pažadas buvo įvykdytas — Lietuvos soste sėdėjo Jogailos sūnus. Tik lenkai jaudinosi, kam lietuviai išsirinko savo valdovu ne jų karalių, bet jaunėlį jo brolį. Jie vis dar ieškojo kelių, kaip ryšį su Lietuva palaikyti, neleisti jai visiškai nutolti. Jie protestavo prieš Kazimiero paskelbimą didžiuoju Lietuvos kunigaikščiu, tačiau padėties tas protestas, žinoma, nepakeitė.

Galimybė užmegzti tamprų ryšį tarp abiejų valstybių atsirado tik netikėtai mirus Lenkijos karaliui Vladislovui III (1444 m.). Lenkai tada savo karaliumi išsirinko tą patį Kazimierą. Po ilgų derybų 1447 m. lietuviai sutiko leisti Kazimierą į Lenkiją, tačiau kartu pareikalavo iš jo garantijų, kad dėl jo karaliavimo Lenkijoje Lietuva neturės jokių nuostolių. Kazimieras tas garantijas suteikė plačiu privilegijos aktu, kuriame tarp kitko pirmą kartą buvo fiksuotas dėsnis, kad Lietuvoje joks svetimšalis (čia turima galvoje lenkas) negali gauti jokios valstybinės vietos ir negali būti apdovanotas valstybiniais dvarais, buvusiais visiškoje didžiojo kunigaikščio dispozicijoje. Vadinasi, Lietuva tik lietuviams. Įrašytas į visus tris Lietuvos statutus (1529, 1566 ir 1588 m.) ir pakartotas dar daugeliu specialių įstatymų, šis dėsnis ir vėliau buvo svarbiausia kliūtimi lenkiško elemento veržimuisi į Lietuvos valstybę[9].

Pertraukiamos personalinės unijos su Lenkija laikotarpis

Kazimiero išrinkimas Lenkijos karaliumi reiškė Lietuvos ir Lenkijos personalinę uniją. Su mažomis pertraukomis tokie santykiai tarp jų liko iki tol, kol galutinai išmirė Jogailos palikuonys (1572 m.). Lietuva savo didžiuoju kunigaikščiu visada išsirinkdavo vieną iš jų. Nenorėdami nutraukti ryšių su Lietuva, lenkai savo karaliumi paprastai išsirinkdavo tą patį. Lietuva ir tam nesipriešindavo, tačiau ji visada būdavo nepatenkinta, kad Lenkijos karaliumi išrinktas jos didysis kunigaikštis dažniausiai gyvendavo Lenkijoje. Net ir dažnų valdovų atvažiavimų į Lietuvą lietuviams nepakakdavo. Jie visą laiką reikalavo, kad Lietuva būtų valdoma ne iš Krokuvos, bet iš Vilniaus. Kadangi didieji kunigaikščiai, būdami ir Lenkijos karaliais, Vilniuje visą laiką gyventi jokiu būdu negalėjo, tad lietuviai reikalavo, kad čia nuolat reziduotų nors pilnateisiai jų vietininkai. Bijodami, kad šitokį vietininką paskyrus gali pasikartoti Vytauto istorija, kad tai gali privesti prie visiško Lietuvos atsiskyrimo, valdovai to vengė. Dėl to tarp lietuvių ir Krokuvoje gyvenančio jų valdovo būdavo nuolatinių nesusipratimų, o Kazimierą net buvo ruošiamasi pašalinti sąmokslo keliu. Pagaliau savo gyvenimo pabaigoje jis tokiu vietininku paskyrė savo sūnų Aleksandrą. Ir kai Kazimieras mirė (1492 m.), lietuviai savo didžiuoju kunigaikščiu išsirinko tą patį Aleksandrą, bet ne vyresnįjį jo brolį, Joną Albrechtą, kurį išsirinko lenkai. Tuo būdu personalinė unija išnyko, tačiau neilgam. 1501 m. mirus Jonui Albrechtui, lenkai ir savo karaliumi išrinko didįjį Lietuvos kunigaikštį Aleksandrą. Kai po šio mirties (1506 m.) lietuviai išsirinko jo brolį Zigmantą, lenkai taip pat jį išsirinko.

Nepasitenkinimas Krokuvoje gyvenančiu valdovu ir dabar Lietuvoje buvo didelis. Lietuvių spiriamas Zigmantas II 1544 m. sutiko atiduoti Lietuvą valdyti vienturčiui savo sūnui Zigmantui Augustui. Betgi ir šis laikotarpis nebuvo ilgas. 1548 m. mirus tėvui, Zigmantas Augustas, kuris jau anksčiau buvo karūnuotas ir Lenkijos karaliumi, automa-

tiškai pasidarė abiejų valstybių valdovu. Tai buvo paskutinysis Gedimino dinastijos narys Lietuvos ir Lenkijos soste. Po jo prasideda abiejų valstybių bendrai renkamų valdovų laikotarpis.

Kaip matyti iš suminėtų faktų, 1447 - 1572 m. laikotarpy su mažais protarpiais (1492-1501 ir 1544-1548 m.) tarp Lietuvos ir Lenkijos buvo personalinė unija — jas siejo bendro valdovo asmuo. Valdovai tada dažniausiai gyveno Korkuvoje. Tačiau Vilnius ir šiam laikotarpy tebebuvo Lietuvos sostinė ne vien tik tais protarpiais, kada ji turėjo atskirą valdovą. Valdovai iš Lenkijos Lietuvos nevaldė. Būdami Lenkijoje, jie negalėjo net spręsti lietuvių bylų, nors augščiausia teismine instancija Lietuvoje buvo laikomi didieji kunigaikščiai. Tam reikalui jie turėdavo atvykti į Lietuvą — į Vilnių, kur veikė augščiausias krašto valdymo organas, vad. didžiojo kunigaikščio ponų taryba[10]. Kunigaikščiui iš krašto išvykus, jos rankose būdavo visa valdžia Lietuvoje. Šitokioje dėtoje valdovams į Lietuvą tekdavo labai dažnai važinėti, o kaikurie iš jų, pvz. Aleksandras ir Zigmantas Augustas, beveik nuolat gyvendavo Vilniuje arba kur nors kitur Lietuvoje. Ir didžiausio klestėjimo bei puošnumo Vilnius pasiekė kaip tik paskutiniojo Gediminaičio Zigmanto Augusto laikais[11].

1569 m. Liublino unija

Kol tebebuvo neišmirusi Gedimino dinastija, kurios nariai jau gimdavo kandidatais į abiejų valstybių sostus, pavojų, kad Lietuvos Lenkijos ryšys nutruks, nedaug tebuvo. Ir palaikomas jis buvo lenkų rūpesčiu, kurie savo karaliumi paprastai išsirinkdavo tą iš Gediminaičių, kuris būdavo išrenkamas didžiuoju Lietuvos kunigaikščiu. Visai kitaip galėjo atsitikti tai dinastijai išmirus, kada natūralių kandidatų jau nebegalėjo būti. Sekdama savus interesus, Lietuva galėjo išsirinkti Lenkijai visiškai nepriimtiną kandidatą. Tuo būdu abiejų valstybių keliai galėjo visiškai išsiskirti. Kad taip neatsitiktų, į paskutinio Gediminaičio, bevaikio

Zigmanto Augusto, gyvenimo pabaigą lenkai visomis jėgomis pradėjo rūpintis abiejų valstybių ryšį garantuoti juridiniu aktu. Jų siekimus uoliai remiant Zigmantui Augustui, sunkių tarptautinės politikos bėdų spaudžiami, lietuviai buvo priversti su tuo sutikti ir priimti lenkų siūlomąją unijos sutartį.

Šiuo 1569 m. vad. Liublino unijos aktu buvo garantuotas abiejų valstybių ryšio nesuardomumas, betgi jos nebuvo sulietos į vieną valstybę, savarankiškos abiejų valstybių organizacijos liko tokios pačios, kaip ir pieš uniją. Buvo tik nustatyta,kad abi valstybės bendrai rinksis vieną valdovą ir kad turės bendrus seimus, o visa kita liko atskira. Kiekvienoje valstybėje liko atskiri savi įstatymai, savi teismai, sava iždo organizacija, sava kariuomenė, kuri į kitą kraštą galėjo įžengti tik seimo nutarimu; liko taip pat atskiri visi kiti vykdomosios valdžios organai ir net atskiri valdovo dvaro dignitoriai. Kiekviename krašte galėjo funkcionuoti tik savi pareigūnai. Valdovui pervažiuojant į kitą valstybę, ant sienos pasikeisdavo net jo dvaro dignitoriai. Tuo būdu tarp abiejų valstybių susidarė savotiška sugyvenimo forma, kuriai apibūdinti nerandame termino net valstybės teoretikų terminų aruoduose*). Tačiau šį kartą mums rūpi ne abiejų valstybių junginio apibūdinimas, bet konstatavimas fakto, kad ir pounijiniais laikais Lietuva liko atskirai organizuota valstybė, kuri neretai sugebėjo vesti net visiškai atskirą užsienio politiką[12].

Vilnius — Lietuvos sostinė pounijiniais laikais

Nenustojus savo atskiro valstybinio gyvenimo Lietuvos valstybei, žinoma, nenustojo sostine buvęs ir Vilnius. Tiesa, jame pounijiniais laikais jau nebebūdavo nei pastoviai šaukiamų seimų, nei didžiųjų kunigaikščių paskelbimo iškilmių,

---

*) Net nuostabu, kad nagrinėdami įvairias valstybinių junginių formas bei nustatinėdami jas apibūdinančius terminus, valstybės teoretikai lig šiol visiškai neatkreipė akių į šį labai savotišką Lietuvos Lenkijos valstybinį junginį ir jo nepanagrinėjo nei neaptarė.

kaip kad būdavo Gediminaičių laikais; pagaliau ir pats valdovas vis rečiau čia besilankydavo, — tačiau Vilnius visada buvo viso viešojo Lietuvos gyvenimo centras. Čia rinkdavosi visi sambūriai bei buvo ruošiamos visokios iškilmės.

Ano meto Lietuvos gyvenime ypatingos reikšmės turėjo kasmet įvykstančios naujai išrinkto vyr. tribunolo[13] atidarymo iškilmės, kurių metu į Vilnių suplūsdavo masės bajorijos. Kadangi Lietuva, kaip ir Lenkija, tada buvo grynai luominė bajoriška valstybė, kurioje visagalė bajorija savo valią galėjo reikšti ne vien konstitucijos numatyta forma, bet kiekviena proga bet kur susirinkusi, tad kiekvienas toks susibūrimas dažnai virsdavo viso krašto valios reiškėju.

Pagal unijos aktą Varšuvoje šaukiami bendrieji seimai Lietuvos reikalų dažnai nepatenkindavo. Letuvos atstovai labai dažnai seimuose kaikurių savo krašto reikalų (ypač mokesčių uždėjimo) nė nespręsdavo — palikdavo juos išspręsti atskiriems Lietuvos sričių atstovų suvažiavimams, mutatis mutandis — seimams, vadinamiems konvokacijomis[14]. Šitos konvokacijos dažniausiai taip pat rinkdavosi Lietuvos sostinėje Vilniuje. Taip pat Vilniuje veikė visos centrinės Lietuvos įstaigos bei įvairiems reikalams ad hoc sudaromos specialios komisijos.

Ir dabar lietuviai savo sostine laikė tik Vilnių. Ir labai būdinga, kad pav. 1574 m. atvykstant naujai išrinktam karaliui Henrikui Valois, Lietuvos ponai jo sutikimo iškilmėse Krokuvoje dalyvauti atsisakė. Esą, jie neturį intereso didinti lenkų ruošiamųjų iškilmių puošnumą, o patys naująjį valdovą tinkamai sutiksią savo sostinėje Vilniuje.

Čia jie iš tikrųjų mokėdavo pasirodyti. Ir Vladislovo Vazos žmona Liudvika Marija Gonzaga, de Nevers kunigaikštytė, pirmą kartą atvykusi į Vilnių, pareiškė, kad jos sutikimo iškilmės Vilniuje buvusios puošnesnės, negu Krokuvoje per karūnaciją.

Vilnių laikydami savo sostine, lietuviai nuolat reikalavo, kad ir bendrasis valdovas bent kas trečius metus gyventų Vilniuje. Kaikurie iš jų buvo tą pažadėję, o pradedant Jonu Sobieskiu (1674-1696) naujai išrenkamiems valdovams toks

reikalavimas net būdavo įrašomas į įsipareigojimų aktą, vad. pacta conventa. Tiesa, šitokio lietuvių reikalavimo pilnai nevykdė nei vienas valdovas, tačiau sostinės aureolės Vilniui tas neatėmė. Ir formaliai Lietuvos sostine jis liko iki pat to momento, kada žlugo nepriklausoma valstybė (1795). Tik užėmus Lietuvą Rusams, caro įsakymu Vilniui buvo uždrausta vadintis sostine, įsakyta vadintis gubernijos miestu. Taip buvo formaliai, bet lietuvių akyse ir dabar jį tebegaubė sostinės mistika ir senoviškai jis liko viso viešojo Lietuvos gyvenimo centru.

II. VINIAUS MIESTAS SENOSIOS L. VALSTYBĖS LAIKAIS

Vilniaus miesto magdeburginė savivaldybė

Miestas beveik visada yra ne kokių nors kitokių, bet ekonominių veiksnių vaisius. Ir Vilnius, kaip minėta, įsikūrė greičiausiai ekonominių veiksnių įtakoje, nors, pasidaręs didžiulės valstybės sostine, pagarsėjo pirmiausia kaip politinis centras. Dėl to apie jo vidaus gyvenimą seniausiais laikais mes beveik nieko nežinome. Šaltiniai paprastai kalba tik apie valdovus ir jų pilį. Lietuvoje ir kaimyniniuose kraštuose plačiai pagarsėjusios Magdeburgo miestų teisės[15] savivaldybę ar autonomiją Vilnius gavo vos 1387 m. Ši pirmoji privilegija 1432 m. buvo dar praplėsta, o naujai miesto savivaldybė buvo pertvarkyta 1536 m. įstatymu, apvilktu privilegijos forma. Kaip miestas tvarkėsi ir kaip miestiečiai gyveno prieš 1387 m., smulkių žinių neturime. Betgi žinome, kad jo pirkliai jau tada turėjo plačių privilegijų ir kad miestas buvo jau stambus veiksnys Lietuvos gyvenime. Kaikurie miestiečiai turėjo įtakos ir kunigaikščio dvare. 1382 m., sąmokslo keliu grąžindami Vilnių dėdės Kęstučio pašalintajam Jogailai, miestiečiai net pajėgė nulemti visą politinę Lietuvos ateitį. Taip pat yra žinoma, kad jau tada Vilniaus miestiečiai turėjo ir šiokią tokią savivaldybę arba bent turėjo įtakos miesto valdyme.

Vilnius karų su kryžiuočiais metu

Visi istoriniai duomenys mums rodo, kad Vilnius jau 14 amž. buvo spėjęs išaugti į stambų miestą. Tačiau iki

15 amž. laisvai jo plėtotei sąlygos buvo labai nepalankios. Visą 14 amž. ištisai Lietuvai teko vesti sunkias kovas su vokiečių ordinu, Lietuvos pašonėje sukūrusiu net dvi savo valstybes — Prūsuose ir Livonijoje. Stengdamasis abi tas savo valstybes sujungti į vieną, ordinas sistemingai puldinėjo tarp jų įsispraudusią Žemaitiją, tačiau retais metais jis nesuruošdavo žygio ir į Vilniaus sritį — į Augštaitiją. Neretai ordino riteriai su gausiais savo talkininkais, kurių tarpe būdavo ne tik Vokietijos, bet net tolimos Prancūzijos ir Anglijos riterių, norinčių pakariauti su pagonimis, pasiekdavo ir Vilnių. Už dažnus užpuolimus lietuviai, žinoma, atsilygindavo tuo pačiu ir niokodavo ordino valstybės žemes[16]. Suprantama, kad, vykstant tokiam amžinam karui, normaliai gyvenimo raidai bei miestų augimui sąlygos nebuvo palankios. Be to, kaip minėta, Vilniui nekartą teko atlaikyti ir tiesioginius priešo puolimus. Pirmą kartą jis buvo kryžiuočių pultas 1365 m., antrą kartą lygiai po 10 m., o 1377 m. jiems net pasisekė sudeginti didžiąją miesto dalį. Paskui Vilniui teko nukentėti ir Jogailos - Vytauto kovų metu. Ypatingai smarkiai jis nukentėjo per Vytauto su kryžiuočiais puolimą 1390 m. Per žiaurias 5 savaites užtrukusias kovas buvo sunaikintas beveik visas miestas ir žemutinė pilis. Jogailos įgula atsilaikė tik kalno pilyje*).

Kryžiuočiai prie Vilniaus buvo atėję dar 1329 ir 1394 m. Pastarąjį kartą jie norėjo atkeršyti nuo jų atsimetusiam, su Jogaila susitaikiusiam ir perėmusiam Lietuvos valdymą Vytautui. Tačiau tokių siaubingų dienų, kaip 1390 m. rudenį, Vilniui ilgai neteko pergyventi[17]. Nuo Vytauto laikų, ypač po vokiečių ordinui katastrofiškų 1410 m. Tannenbergo kautynių, Lietuvai pavojus iš vakarų išnyko. Nuo to meto ir Vilniaus priešas jau nebegalėjo pasiekti. Vakaruose tokio pajėgaus priešo nebebuvo, o rytinės sienos buvo toli. Taip Vilnius nuo 14 amž. pabaigos priešo nebematė iki 17 amž.

---

*) Šitame Vilniaus puolime kaip ordino talkininkas tarp kitų dalyvavo ir Derby grafas, vėlesnis Anglijos karalius Henrikas IV, su 300 karių anglų. Yra išlikęs ir jo žygio bei kovų dėl Vilniaus aprašymas.

vidurio. Tai buvo ramūs laikai, kuriais jis galėjo laisvai augti ir kilti. Vienintelės nelaimės buvo gaisrai, kurie kelis kartus yra sunaikinę po žymią jo dalį.

Vilniaus klestėjimo laikai

Kaip sostinė, Vilnius yra susijęs su daugeliu svarbiausių istorinių Lietuvos įvykių. Taip ne kur nors kitur, bet Vilniuje 1387 m. iškilmingai buvo paskelbtas krikščionybės įvedimas Lietuvoje; sakoma, čia buvę surengtos pirmosios minių krikštijimo iškilmės; taip pat čia buvo įkurta pirmoji Lietuvos vyskupystė; iš čia buvo pradėtas visas krašto krikščioninimo bei suartinimo su vakarietiškąja Europos kultūra darbas. Iš čia buvo valdoma visa valstybė, čia buvo sprendžiamos visos svarbiausios vidaus ir užsienio politikos problemos, čia paskelbta visa eilė amžius Lietuvos gyvenimą veikusių aktų.

Kaip politinis ir kultūrinis centras, Vilnius, žinoma, kilo ir ekonomiškai. Tačiau dėl tam tikrų politinių sąlygų šis kilimas buvo palyginti lėtas ir tikro klestėjimo pasiekė vos 16 amž. Pagrindus šiam jo klestėjimui padėjo didysis kunigaikštis Zigmantas II, apskritai pasižymėjęs rūpesčiais krašto ūkiui pakelti. Būdamas ir Lenkijos karaliumi, jis dažniausiai rezidavo Krokuvoje, tačiau jis rūpinosi ne tik ekonomine Vilniaus gerove, bet ir pats jį puošė. Tarp kitko jis pradėjo statyti puošniuosius renesansinius kunigaikščių rūmus. Juos užbaigė jau jo sūnus Zigmantas Augustas (1544 - 1572), kurio laikais Vilnius pergyveno šviesiausias savo istorijos dienas.

Gerosios Vilniaus dienos prasidėjo nuo tada, kada 1544 m. tėvas perleido Zigmantui Augustui visą valdžią Lietuvoje. Jaunas, italės motinos (Bona Sforza) ir gausių jos dvaro humanistų išauklėtas, valdovas iš pradžių visą savo energiją skyrė ne tiek valstybės reikalams, kiek išviršiniam savo dvaro ir sostinės tvaskėsiui. Niekad Vilnius dar nebuvo matęs tiek daug iškilmių ir tokio puošnaus dvaro, niekad jame dar nebuvo buvę tiek daug meno ir mokslo žmonių,

niekad nebuvo tiek daug statoma, kaip š.tame laikotarpy[18]. Statė rūmus ir puošnius dvarus kūrė ne vien kunigaikštis, bet taip pat ir visi Lietuvos didžiūnai. Visi jie varžėsi rūmų gražumu, dvarų puošnumu ir ruošiamųjų pramogų prašmatnumu.

Vien Lietuvos valdovu Zigmantas Augustas tebuvo vos 4 metus. 1548 m., mirus jo tėvui, jis ėmė valdyti ir Lenkiją, kurios karaliumi buvo karūnuotas dar 1530 m. Nuo tada jis savo gyvenimą jau turėjo dalyti tarp dviejų valstybių bei dviejų sostinių. Tačiau mylimiausia jo sostinė liko tas pats Vilnius. Būdami ir Lenkijos karaliais, priversti ten dažniau gyventi, visi Gediminaičiai Lietuvai ir Vilniui rodė didelio prisirišimo, tačiau daugiausia to prisirišimo, dėmesio ir meilės jam yra parodęs Zigmantas Augustas. Lenkijoje dėl to net buvo reiškiama nepasitenkinimo, kuris ir literatūron yra patekęs*).

Kaip jau minėta, po 1569 m. unijos Vilnius nenustoja būti Lietuvos sostinė. Jame tebesikoncentravo visas jos viešasis gyvenimas. Bet ypatingai jis ėmė garsėti kaip kultūros ir švietimo centras. Visam kultūriniam gyvenimui vadovavo 1579 m. čia įkurtoji jėzuitų akademija. Be menkai pastatytos Krokuvos akademijos, ilgus amžius tai buvo vienintelė katalikiška augštoji mokykla rytų Europoje. Kiek vyresnis, 1544 m. įkurtas, Karaliaučiaus universitetas, buvęs protestantizmo tvirtove šiuose kraštuose, ir Vilniaus akademija buvo apskritai vienintelės dėmesio vertos mokslinės institucijos šiame krašte**). Nuo 16 amž. pabaigos, kada buvo pradėta energinga rytų apeigų ("pravoslavų") ir katalikų Bažnyčių suartinimo akcija, Vilnius pasidarė visos šitos

---

*) Dėl tos Zigmanto Augusto meilės Vilniui ironizavo pagarsėjęs to meto lenkų publicistas Orzechowskis, o žinomasis jėzuitas St. Warszewickis dėl to šitaip rašė: "Zigmantas Augustas tik Vilniuje namie tesijautė, o visus kitus savo miestus ir rūmus laikė svetimais. Vilniuje jis įrengė maudyklių, sodų, pristatė namų, rūmų ir begales visokių kitokių įrengimų. Ir kada tik jis galėjo iš Lenkijos išsprukti, vyko į Vilnių".

**) Gustavo Adolfo 1632 m. įkurtasis Tartų universitetas turėjo vien lokalinės reikšmės, o Maskvos universitetas buvo įkurtas vos 1755m. Be to, kaip mokslinė institucija jis ilgai buvo dar menkos vertės.

Šv. Onos bažnyčia

akcijos centras. Čia popiežius išlaikė savo seminariją, turėjusią paruošti katalikų kunigų, skiriamų rytų slavų kraštams; čia buvo spausdinama gausi tuos klausimus gvildenanti literatūra. Ir apskritai viskas, kas šiuo klausimu buvo daroma, ėjo per Vilnių, kaip kultūrinį katalikišką centrą, esantį arčiausia pravoslaviškosios Maskvos[19].

Sunkūs 17 ir 18 amž.

Ginčuose su lenkais lietuviai ir dabar nekartą pareikšdavo, kad Vilnius yra jų sostinė, kad kaip Lietuva yra lygi Lenkijai, taip ir Vilnius yra lygus Varšuvai[20], o Trakai Krokuvai*). Ir oficialiuose raštuose Vilnius visada tebebuvo vadinamas sostine. Toks jis iš tikro ir tebebuvo Tačiau miestui buvo didelis minusas, kad valdovai čia būdavo visdėlto tik svečiai, kad Lietuvos didžiojo kunigaikščio dvaras susirinkdavo tik valdovo atsilankymo metu, kad sostinėms taip būdingas gyvas judėjimas čia tik protarpiais tevirė. Be to, kaip kitų Lietuvos miestų, taip ir Vilniaus laisvą augimą labai trukdė politinė valstybės santvarka.

Sueidama į personalinę uniją su Lenkija, Lietuva buvo absoliutinė monarchija, turinti visdėlto vieną privilegijuotą luomą — bajoriją. Tuo tarpu Lenkija jau tik nominaliai tebuvo monarchija. Visa valdžia joje jau priklausė privilegijomis apsikrovusiems didikams ir šlėktai. Valdoma to paties valdovo, Lietuvos bajorija natūraliai siekė tokios pačios padėties. Tuo būdu Lietuvos bajorijos, ypač jos didžiūnų, galia nepaprastai išaugo dar prieš Liublino uniją, o po unijos Lietuva buvo jau tokia pati bajoriška respublika, kaip ir Lenkija. Ir joje ne tik visa valdžia, bet ir visos politinės teisės tepriklausė vienam bajoriškajam luomui, kuris, žinoma, visada žiūrėjo pirmiausia savo naudos ir stengėsi išsisukti nuo betkokių valstybinių naštų, suversdamas jas ki-

---

*) Trakai lyginami su senąja Lenkijos sostine Krokuva dėl to, kad pagal padavimą ir jie yra buvę ankstyvesniąja Lietuvos sostine. Be to, tam tikrų reminiscencijų buvo likę ir iš tų laikų, kada jie buvo maždaug pusės Lietuvos sostinė Kęstučio laikais.

tiems luomams: valstiečiams ir miestiečiams. Visi valstybės įstatymai gynė bajorų - žemvaldžių interesus, o miestiečiais buvo beveik nesirūpinama. Net Vilniaus miestiečiams ne visada pasisekdavo apginti ir tai, kas jiems įstatymų buvo leista, nes valdovui gyvenant svetur, o bajorijos pretenzijoms bei galiai augant, užtarėją rasti buvo nelengva. Tuo būdu miestiečių ekonominė gerovė negalėjo labai pakilti. O nebūdami turtingi, miestiečiai negalėjo ir miestų puošti. Daugelio Lietuvos miestų augimas nuo 17 amž. buvo sutrikdytas. Daugeliui iš jų pagaliau net buvo atimtos magdeburgijos — savivaldybės.

Betgi Vilnius nesumenko nė šiais sunkiais laikais. Priešingai, jis ir toliau kilo bei augo, nors jo gyventojų gerovei kilti sąlygos buvo labai nepalankios. Augo jis jau ne tiek pats per save, kiek didžiūnų ir bajorijos dėka. Jame, kaip sostinėje, tada koncentravosi visas politinis, kultūrinis, o iš dalies ir ekonominis (prekybinis) gyvenimas. Dėl to ne tik didžiūnai, bet ir visi turtingesnieji bajorai laikė garbės dalyku čia turėti savo rūmus ir savo fundacijos vienuolyną ar bažnyčią. Reta kiek turtingesnė bajorų šeima neturėjo Vilniuje savo namų, o didžiūnų rūmai neretai užimdavo ištisus kvartalus. Tuo būdu Vilnius augo ir puošnėjo jau ne savo nuolatinių gyventojų dėka, bet didžiūnų ir bajorijos, sostinėje turinčios daug reikalų, o be to, dar mėgstančios čia žiemavoti[21].

Vilniaus klestėjimo puolimas

Pounijiniame laikotarpy Vilniui teko pergyventi daug jį skaudžiai sukrėtusių nelaimių. Viena iš tokių nelaimių buvo dideli gaisrai. 1610 m. didžiulis gaisras sunaikino net apie 4700 namų, 10 bažnyčių — jų tarpe ir šimtametę katedrą, — akademiją ir kunigaikščių rūmus. Tada tai žuvo daugumas senųjų gotinių pastatų. Naujoji statyba buvo jau barokinė, kuri ir dabar Vilniuje senųjų pastatų tarpe yra dominuojanti. Per keletą dešimtmečių miestas atsistatė — atstatyti buvo ir kunigaikščių rūmai, ir katedra, ir kitos bažnyčios.

Netrukus jis vėl ėmė garsėti savo puošnumu. Betgi ramiai gyventi jis jau neilgai tegyveno. 1655 m. jį ištiko naujas smūgis — Maskvos okupacija, trukusi iki 1661 m.

Šitokio skaudaus sukrėtimo Vilnius dar niekad nebuvo pergyvenęs. Nuo 14 amž. pabaigos priešo jis nebuvo matęs net prie savo vartų, o dabar įsiveržusios caro kariuomenės ir nesuvaldomų Chmelnickio kazokų buvo visas išplėštas ir sunaikintas. Daug kas buvo išvežta į Maskvą net paties caro Aleksiejaus bei jo generolų įsakymu. Nustebinti didžiūnų rūmų puošnumo, tokių įrengimų dar nematę, maskviečiai išvežė į Maskvą ne tik jų baldus, bet ir židinių bei krosnių koklius, marmuro palanges, papuošalus ir net parketą. Kas dar nebuvo išplėšta, buvo sunaikinta 17 dienų siautusio gaisro, po kurio, amžininkų žodžiais tariant, Vilniaus negalima buvo nė pažinti. Miestas buvo tiek sunaikintas, kad net pats caras negalėjo rasti jame vietos ir apsigyveno už miesto įrengtoje stovykloje. Tai buvo didžiausias sukrėtimas, kokį tik kada nors Vilniui teko pergyventi[22].

Po šio sukrėtimo miestas dar ilgai tinkamai neatsigavo, juo labiau, kad ir vėliau dar daug vargų teko pergyventi. Taip 18 amž. pradžioje jam teko pergyventi vad. Didžiojo šiaurės karo audras bei jį lydėjusį skaudų 1708-1710 m. badą ir marą, smarkiai praretinusius jo gyventojų skaičių. Nukentėjo jis ir nuo gaisrų, kurių skaudžiausi buvo 1734 ir 1748 m.

18 amž. tiek Lietuvos, tiek Lenkijos istorijoje buvo didžiausios anarchijos ir visokiariopo puolimo laikotarpis. Vilniui tai buvo taip pat sunkiausi laikai. Miestas bent kiek pradėjo atsigauti tik amžiaus pabaigoje, kada tarp kitko buvo pastatyta dabartinė gražioji katedra ir rotušė. Tačiau pilnai atsigauti jam jau neteko, nes po įvairių nelaimių 1795 m. Lietuva neteko nepriklausomybės, o Vilnius, kad ir likęs Lietuvos kultūriniu centru, virto Rusijos imperijos gubernijos miestu. Naujieji viešpačiai jo gerove, žinoma, nesirūpino. Tačiau, ir daug nelaimių pergyvenęs, Vilnius tada tebebuvo gana puošnus miestas.

Rusų valdymo pradžioje, pagal 1795 surašinėjimo davinius, Vilniuje, tiesa, bebuvo likę vos 17.690 gyventojų. Bet tai buvo po visos eilės neramumų, kuriuos jam teko pergyventi 1792-1794 m., pagaliau po karo veiksmų. Be abejo, daugumas gyventojų buvo išlakstę, ypač bajorams nebuvo jokio noro pasilikti mieste.

Šitų 17.690 tarpe buvo 675 dvasininkai — 578 katalikų ir 97 kitų tikybų — ir 238 kitokie proto darbininkai, daugiausia mokytojai. Taigi inteligentinių pajėgų ne taip jau mažai. Juo labiau, kad nemažai buvo ir apsišvietusių miestiečių, o ramiais laikais mieste gyveno daug šviesių bajorų. Dar 1795 m. jų buvo Vilniuje net 2471.

Katalikų bažnyčių buvo net 32 su 15 vienuolynų, be to, 5 unitų bažnyčios ir 3 vienuolynai ir po vieną pravoslavų ir evangelikų reformatų bei evangelikų liuteronų maldnamį. Be bažnyčių ir vienuolynų, miestą puošė didžiuliai akademijos — vyriausios Lietuvos mokyklos — rūmai, 1783 m. pastatyta gražutė klasinio stiliaus rotušė — kaip ir vėliau statyta katedra, į mokslus prasimušusio valstiečio, architektūros profesoriaus, kupiškėno L. Stuokos - Gucevičiaus kūrinys — ir 10 puošnių didžiūnų rūmų. Dar minėtina mokytojų seminarija, kadetų ir inžinerijos korpusai, 12 prieglaudų, 4 spaustuvės ir, pagaliau, nors jau apleisti, tačiau tebestovį, kadaise visus žavėję, didžiųjų kunigaikščių rūmai ir taip pat griūvančios kareivinės bei arsenalas[23].

Pagal minėtojo surašinėjimo davinius, pačiame miesto centre, apsuptame mūro sienų (dabartiniame senamiesty), namų buvo 1292. Kartu su 8 plačiais priemiesčiais jų turėjo būti per 3000. Atrodo nedaug. Tačiau reikia nepamiršti, kad ano meto namai atrodė ne taip, kaip šiandien atrodo miestų namai. Tai paprastai buvo apstatytas didžiulis kiemas su daugeliu butų arba koridorių labirintais išraižytų kambarių, jei tai buvo didžūnų namai. Kiemo vidury paprastai buvo šulinys ar vandentiekio baseinas. Tokiame name gyveno daug šeimų.

Po trejeto dešimtmečių, miesto gyvenimui atsigavus nuo nepriklausomybės žlugimo smūgių, jo gyventojų skaičius

buvo jau padvigubėjęs ir siekė 35-40.000. Rytų Europoje tai buvo jau didelis skaičius, didelis miestas. Toliau gyventojų skaičius tolydžio augo. Taip 1869 m. buvo jau 64.377, 1896 m. — 150.718, 1910 m. — 186.461. I Pasaulinio karo metu ir pokariniais neramiais laikais jo gyventojų skaičius buvo žymiai puolęs — 1919 m. tebuvo 123.655, — bet vėliau vėl pradėjo kilti ir 1937 m. peržengė 200.000[24], nors ūkiniam jo suklestėjimui Lenkų okupacijoje nebuvo palankių sąlygų. Lenkijai tai buvo užkampio miestas su nukirstais natūraliais keliais per visą Lietuvą į Baltiją, pagaliau — tik vaivadijos miestas, ne sostinė...

III. VILNIAUS SRITIES PRAEITIS

Vilniaus ir Trakų sritys senojoje Lietuvos valstybėje

Vilniaus sritis yra naujųjų laikų—nepriklausomo dvidešimtmečio—padaras. Pastaruoju metu tuo vardu buvo vadinama Lenkijos užgrobtoji Lietuvos teritorijos dalis, dėl kurios Lietuvai beveik 20 metų teko kovoti—iš pradžių ginklu, o vėliau diplomatinėmis priemonėmis. Anksčiau šis kraštas jokio atskiro vieneto nesudarė. Dėl to tai jis neturi nė savos atskiros istorijos. Senosios Lietuvos valstybės istorija yra kartu ir šios srities istorija. Galima kalbėti tik apie šių žemių vietą bei reikšmę senojoje Lietuvos valstybėje.

Kaip jau minėta, senosios Lietuvos valstybės lopšys buvo Augštaitija, kurios pačiame centre buvo Vilnius. Šitame pačiame rajone buvo ir pirmosios ankstyvesniosios Lietuvos sostinės. Kuriantis vieningai Lietuvos valstybei, rytinė lietuviškųjų sodybų siena ėjo maždaug per Neries ir Nemuno ištakų rajoną. Paskutinės gudų pilys čia buvo Iziaslavlis, Minskas, Lohoiskas. Tik pietuose politinė Voluinės ukrainiečių ekspansija jau buvo pažengusi gana toli, nes jų rankose buvo ne tik Naugarduko, Slanimo, Volkovisko rajonai, bet net Gardinas, anksčiau neabejotinai lietuviška tvirtovė. Tuo būdu mindauginė valstybė iš pradžių buvo palyginti nedidelė. Tačiau ji labai greit išsiplėtė. Jau pirmojo istoriškojo Lietuvos valdovo Mindaugo laikais buvo ne tik atgautos Gardino - Naugarduko sritys, bet taip pat buvo prijungtos ir Polocko, o gal ir Iziaslavlio, Borisovo, Minsko kunigaikštijos. Šios pastarosios vėliau kuriam laikui buvo atkritusios, bet Mindaugo įpėdiniai šia kryptimi turėjo dar

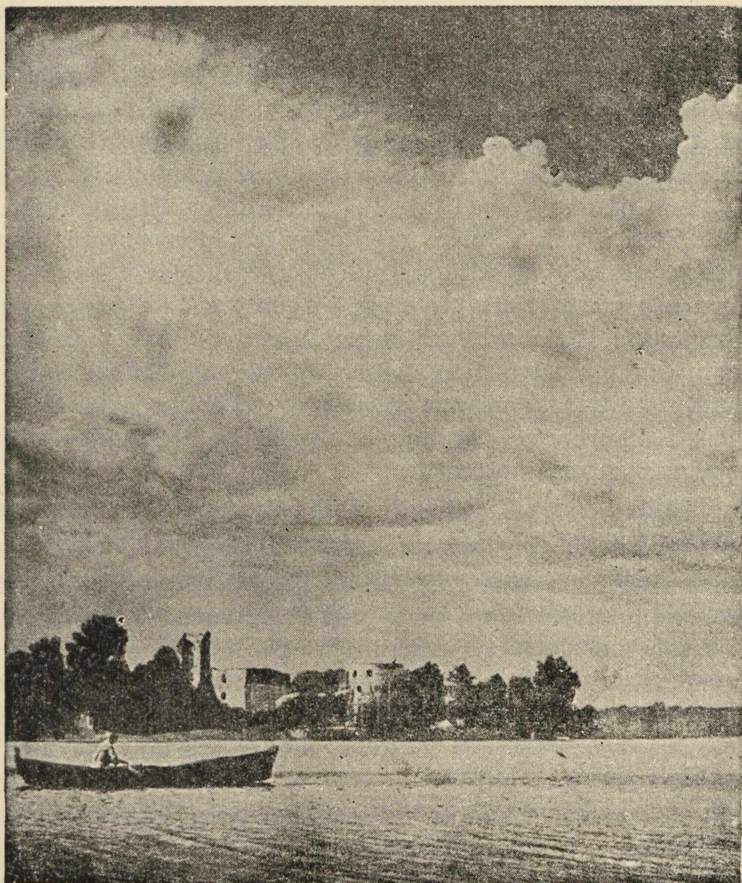
didesnių pasisekimų ir valstybės sienas nukėlė iki pat Okos upės rytuose ir iki Juodųjų jūrų pietuose.

Kaip minėta, šiose aneksinėse žemėse dar ilgai buvo palikta senoji rusų kunigaikštijų organizacija bei jų vidaus santvarka, o kaikur net tie patys senieji jų kunigaikščiai. Betgi Lietuvos valstybės branduoliui artimiausios gudų žemės buvo tiesiog prie jo prijungtos ir valdomos iš Vilniaus. Tai ir buvo Vilniaus kunigaikštija, arba Lietuva siaurąja žodžio prasme — L i t u a n i a p r o p r i a. Rytuose jos sienos siekė iki pat Mstislavlio (Polocko ir Vitebsko kunigaikštijos buvo paliktos atskiros), o pietuose iki Voluinės (su Poliese ir Palenke).

Prieš mirdamas Gediminas visas tikrosios Lietuvos žemes buvo padalinęs tarp 5 savo sūnų, — tik Liubartas nebuvo gavęs jokios srities tikrojoje Lietuvoje, o Jaunutis tebebuvo vaikas, — tačiau vėliau jos visos atiteko tik dviem jo sūnums — Algirdui ir Kęstučiui. Manvydas su Narimantu mirė bevaikiai, Karijotaičiams teko Padolė, o Jaunutis turėjo pasitenkinti mažyte Iziaslavlio kunigaikštijėle, buvusia Vilniaus kunigaikštijos ribose. Tuo būdu Lietuvos, arba Vilniaus, kunigaikštija po Gedimino mirties buvo padalinta į dvi kunigaikštijas, būtent į rytinę — Vilniaus, tekusią Algirdui, ir vakarinę — Trakų, tekusią Kęstučiui. Abiejų šių kunigaikštijų plotai buvo maždaug lygūs. Taip pat maždaug lygiai pusiau tarp jų buvo padalintos ir etnografinės Lietuvos žemės, kuriose buvo ir abiejų kunigaikštijų sostinės. Šitokis tikrosios Lietuvos padalinimas liko pastovus jau visiems laikams.

Vytautas abi šias kunigaikštijas paėmė į savo rankas, tačiau ir tada jos nebuvo sulietos, bet valdomos atskirų pareigūnų kaip atskiri vienetai. Iki 1413 m. jos dar tebebuvo vadinamos ir atskiromis kunigaikštijomis, o nuo tų metų buvo pavadintos vaivadijomis. Šios abi — Vilniaus ir Trakų — vaivadijos buvo pirmieji šitokio pavadinimo Lietuvos administracijos vienetai[25]. Vėliau jų atsirado net keliolika. Šios dvi vaivadijos buvo sumažintos, nuo jų atskirtose žemėse buvo įkurtos naujos vaivadijos, o 1566 m. pravedant

naują administratyvinį krašto padalinimą, Vilniaus ir Trakų vaivadijos buvo padalintos dar į pavietus (apskritis). Vilniaus vaivadijoje buvo įkurti 5 pavietai (Vilniaus, Ašmenos, Lydos, Ukmergės ir Brėslaujos), o Trakų vaivadijoje 4 pavietai (Trakų, Gardino, Kauno ir Upytės).

Trakų salos pilies griuvėsiai

Vilniaus ir Trakų sričių rytinių pakraščių gudėjimas

Dabar vad. Vilniaus sritis buvo maždaug pats centras minėtųjų dviejų vaivadijų, kurios kartu su grynai lietuviška Žemaitija sudarė senosios Lietuvos valstybės branduolį ir buvo pačios lietuviškiausios. Tiktai iš pačių rytinių ir pietinių jų pasienių į lietuviškus rajonus palengva veržėsi gudiškas gaivalas. Tuo būdu, amžiams slenkant, lietuvių kalbos plotas rytuose ir pietuose palengva mažėjo. Apie priežastis, privedusias prie gudiškojo gaivalo ekspansijos į lietuviškąsias žemes, čia būtų perilga kalbėti. Pastebėsim tik, kad šitas procesas prasidėjo anksti ir buvo gerokai pažengęs jau 16 amž. Lietuviškųjų sodybų sienas 16 amž. jau matome pasitraukusias gerokai į vakarus ir į šiaurę. Betgi slaviškasis gaivalas tuo metu dar tebebuvo toli nuo Vilniaus ir Trakų, t.y. nuo abiejų vaivadijų (buvusių kunigaikštijų) centrų. Tiek Trakų, tiek Vilniaus apylinkės tebebuvo grynai lietuviškos. Trakų vaivadijoje gudiškasis gaivalas tebuvo įsiskverbęs vos pačioje pietinėje jos dalyje — į pietus nuo Nemuno ir artimose Gardino apylinkėse. Tačiau ir ten tuo metu dar tebebuvo daug lietuviškų rajonų. Kaikurie iš jų net senojoje Naugarduko vaivadijoje tebebuvo išlikę iki 19 amž. Į šiaurę nuo Gardino esanti Trakų vaivadijos dalis tebebuvo grynai lietuviška.

Vilniaus vaivadijoje gudų kalba tuo pat metu buvo padariusi didelių žingsnių į vakarus. Ano meto Lietuvos tautinių santykių tyrinėtojas, lenkas prof. J. Jakubowskis, teigia, kad lietuvių kalbos siena tada ėjusi paliai Lydą, Ašmeną ir Pastovius[26]. Savo išvadas jis yra parėmęs tų sričių dvarų inventoriuose (dvarams priklausomo turto ir valstiečių bei jų prievolių, t.y. visų atitinkamo dvaro pajamų šaltinių, sąrašuose) randamomis lietuviškomis valstiečių pavardėmis bei vardais. Vietoves, kurių valstiečiai inventoriuose užrašyti jau suslavintomis pavardėmis bei rytų Bažnyčios (pravoslaviškais) vardais, jis iš lietuvių kalbos ploto išskyrė. Aiškus dalykas, kad tai labai abejotinas mastas, nes neretai inventoriuose užrašomos pavardės neatitiko gyvenime var-

tojamųjų. Jų užrašymas priklausė nuo inventorių rašiusio raštininko. O be to, pavardžių suslavėjimas dar jokiu būdu neįrodo, kad jau būtų pasikeitusi ir šnekamoji tų žmonių kalba. Pavardžių suslavėjimas, kaip gerai yra žinoma, vyko daug sparčiau, negu slavų kalbų plitimas. Tai yra visai Lietuvai bendras reiškinys. Net gryniausiuose lietuviškuose rajonuose dar ir šiandieną galima rasti daugybę suslavintų pavardžių, nors gyventojai ten apie slavų kalbas neturi jokio supratimo. Tai buvo darbas metrikaciją vedusios sulenkėjusios dvasininkijos bei įvairių įstaigų, vartojusių svetimas — gudų, o vėliau lenkų kalbas. Tuo būdu prof. Jakubowskio išvados gali būti priimamos tik su dideliais rezervais ir drąsiai galima teigti, kad lietuvių kalbos siena 16 amž. toliau kaip jo nurodomoji linija jokiu būdu nebuvo pasitraukusi. Greičiau ji bus buvusi dar žymiai toliau į rytus.

Lenkų kalbos įsibrovimas

Lietuvių tauta šitam krašte yra turėjusi nuostolių ne vien gudų sąskaiton. Užmezgus glaudžius politinius ryšius su Lenkija, artimai su ja bendraujant, Lietuvoje vis daugiau ir daugiau ėmė reikštis lenkų kalbos ir kutūros įtaka. Ir tai nenuostabu. Visiškai suprantama. Lietuva norėjo paspartintu tempu prisijungti prie vakarų Europos kultūros bei vakarietiškos krikščionybės. Kai kryžiuočių ordinas laikė Lietuvą atskyręs nuo Vakarų pasaulio, iš pradžių jai kito kelio prie šitų vertybių nebuvo, kaip tik per Lenkiją. O kai tuo keliu buvo pradėta eiti iš pradžių, buvo einama ir vėliau. Suprantama, kad tai negalėjo likti be pėdsakų. Daug kas nešė į Lietuvą lenkybę ilgus amžius.

Pirmiausia, žinoma, tai daug priklausė nuo lenkų įtakos Lietuvos Bažnyčioje.

Daugumas pirmųjų Lietuvos dvasininkų buvo lenkai, Lietuvos bažnytinė organizacija buvo surišta glaudžiais ryšiais su Lenkijos Bažnyčia, beveik du amžius ir lietuviai dvasininkai buvo paruošiami dažniausiai atitinkamose Lenkijos mokyklose, daugumas vienuolynų į Lietuvą atsikraus-

tė taip pat per Lenkiją. Suprantama, kad šitokioje dėtoje Lietuvos Bažnyčia negalėjo būti grynai lietuviška.

Ir daugely kitų kraštų Bažnyčios organizacijoje ilgai vyravo svetimas elementas, atėjęs iš to krašto, iš kurio buvo perimta krikščionybė. Taip pav. toje pačioje Lenkijoje beveik 300 metų Bažnyčios organizacijoje vyravo vokiečiai, ir nuo jų atsipalaiduoti lenkams nebuvo lengva. Lietuvos Bažnyčioje lenkybė daug ilgiau išliko, nes, užsimezgus politiniams Lietuvos - Lenkijos ryšiams, su ja net nebuvo kovojama. Apsivalymas nuo jos — ir tai ne visose srityse — prasidėjo tik 19 amž. pabaigoje, jau prasidėjus vadinamajam tautiniam atgijimui[27].

Antrasis lenkybės platintojas senaisiais laikais buvo bendrojo valdovo dvaras. Prie jo taikėsi visi, kurie norėjo daugiau pasireikšti viešajame gyvenime. Pounijiniais laikais prie to dar prisidėjo bendrieji seimai. Jie rinkdavosi Varšuvoje, tad dalyviams lenkų kalbos mokėjimas turėjo būti būtinas. Be to, Lietuvos diduomenę — bajoriją, kuri tik viena tedalyvavo viešajame gyvenime, su lenkais — jų šlėkta — vis tampriau ir tampriau rišo gyvenimiški reikalai. Seimuose Lietuvos bajorija su Lenkijos šlėkta nekartą barėsi įvairiais savais valstybiniais reikalais, tačiau buvo ir kas juos suveda į vieną bendruomenę. Tai buvo jų luominiai reikalai, socialinės prerogatyvos, kurias bendromis jėgomis, petys į petį, tekdavo ginti nuo absoliutinių bendrųjų valdovų pasikėsinimų. Šitas bendras luominių prerogatyvų saugojimo bei jų plėtimo interesas vedė vis prie artesnio bei glaudesnio jų bendravimo. Vadovavimas čia priklausė Lenkijos šlėktai, savo prerogatyvas pradėjusiai plėsti dar 14 amž., tad turinčiai patyrimo ir įsigalėjusių tradicijų.

Šito bendravimo vaisius buvo toks, kad Lietuvos bajorija pagaliau pasijuto su Lenkijos šlėkta sudaranti vieną socialinę bendruomenę, nors ir turinčią atskirą valstybinę organizaciją. Augštesnysis Lietuvos bajorijos sluogsnis jau 17 amž. net savo šeimose ėmė vartoti lenkų kalbą. Liaudis ir smulkioji bajorija šito proceso iš pradžių, žinoma, nebuvo paliesti, tačiau diduomenės įtaka buvo didelė, ir įvairiose

Lietuvos vietose apie dvarus ėmė rastis jau ir lenkiškos sporos. Sekdami viskam toną duodančiais didžiūnais, palengva ėmė lenkėti smulkesnieji bajorai bei turtingesnysis miestiečių sluogsnis ir net arčiau dvarų gyveną valstiečiai.

Etnografinės Lietuvos gilumoje šitos lenkiškos sporos taip ir liko palaidomis sporomis, tačiau rytiniuose pasieniuose, kur jau anksčiau buvo pradėjusi skverbtis gudų kalba, lietuviškosios kalbos nykimo procesas dėl to žymiai paspartėjo. Liaudžiai, kuri su sulenkėjusia diduomene jokių ryšių neturėjo, lenkiškai išmokti net nebuvo iš ko. Betgi Gudijos pakraščių rajonuose jai buvo gana lengva išmokti gudiškai, o vėliau jau nebesunku buvo nuo gudų kalbos pereiti prie lenkų kalbos. Tuo būdu Lietuvos rytuose lietuvių kalba nyko gudų kalbos sąskaiton, o šioji socialinių santykių įtakoje dalį savo laimėjimų užleidinėjo lenkų kalbai. Lietuviškoji liaudis ten pirma mokėsi gudiškai, o paskui jau lenkiškai. Tik šiuo, bet ne kokios imigracijos keliu rytinėje Lietuvos dalyje — kaikuriuose vad. Vilniaus srities rajonuose ir kitur Lietuvoje — amžiams slenkant atsirado lenkiškai kalbančių salų.

Apie betkokią bent kiek žymesnę lenkų kolonizaciją ar imigraciją į Lietuvą senaisiais laikais negali būti nei kalbos. Istorija apie ją nieko nežino. Lenkų istorikai, pradedant Abraham[28], ieškodami lenkiško gaivalo Lietuvoje, pradeda dar pagoniškaisiais laikais, kada karingieji lietuviai prisivesdavę į savo žemes lenkų belaisvių. Kad jų daug buvę, nurodomas kronikinis padavimas, esą Gediminas savo dukrą Aldoną, ištekėjusią už Lenkijos Kazimiero, palydėti į Krokuvą paleidęs net 24.000 lenkų belaisvių. Toliau nurodoma, kad ir Jogaila Krėvos akte pasižadėjęs paleisti belaisvius lenkus ir t.t. Kaikurie lenkų istorikai net prileidžia, kad lenkai belaisviai sudarę apie pusę ano meto Lietuvos gyventojų[29]. Iš tikrųjų betgi tai yra išvados iš nerimtų kronikinių plepalų, kur su skaičiais nebuvo varžomasi. Kariuomenių, žuvusių ar sunaikintų kaimų bei pilių skaičiai paprastai būdavo dešimteriopai, o kartais ir šimteriopai padidinami. Dėl tų pasakų nėra ką daug nė kalbėti, nes jos net

nesuderintos su kitomis pasakomis. Pav., kalbant apie Lietuvos kristianizaciją jau teigiama, kad nebuvę žmonių, kurie būtų galėję lietuviškai pamokslą pasakyti, kurie lenkų kunigų aiškinimus būtų galėję lietuviškai išversti, kad net pačiam Jogailai tekę tai daryti ir net "Tėve mūsų" išversti. Tai kur gi dingo ta "pusė" Lietuvos gyventojų lenkų, kad taip niekas nemokėjo lietuviškai? Jei tartume, kad jie 1386 m. buvo grįžę į Lenkiją, tai kodėlgi jie nebuvo panaudoti, neatsivežti vertėjais?

Iš tikrųjų per visus Lietuvos istorijos amžius jokios lenkų kolonizacijos Lietuvoje niekad nėra buvę, išskyrus naujosios Lenkijos okupaciją nuo 1920 m., kada į Vilniaus sritį buvo privaryta daugybė kolonistų iš Lenkijos. Senosios Lietuvos laikais galėjo, žinoma, būti lenkų baudžiauninkų bėglių į Lietuvą, bet niekad jų nebuvo tiek, kad jie būtų galėję paveikti Lietuvos gyvenimą ir kad kokių nors jų pėdsakų būtų likę istoriniuose šaltiniuose. Mes žinome šiek tiek lenkų pirklių, atsikėlusių į Lietuvą ir įsikūrusių didesniuosiuose miestuose, ypač Vilniuje, tačiau nei miestiečiai nesudarė didelio procento ano meto Lietuvos gyventojų, nei lenkai nesudarė didelio procento tų negausių miestiečių tarpe. Ir jeigu pradedant 16 amž. Lietuvos miestuose jau užtinkame įsiskverbusią lenkų kalbą, tai ne kokių kolonistų atneštą, bet įsibrovusią į miestiečių šeimas tuo pačiu keliu, kaip ir bajorijos tarpan. Taip 1551 m. Vilniaus miestiečių nutarimai surašomi jau lenkiškai, nors čia pat skelbiama, kad trys yra oficialios miesto kalbos: lietuvių, "rusų" ir lenkų. Miestiečiai, bent turtingieji, nenorėjo atsilikti nuo bajorijos ir su ja lygiai mokėti lenkiškai.

Lenkijos šlėktoms Lietuvoje įsikurti draudė Lietuvos įstatymai, jos Statutas, kuris iki 1840 m. veikė dar ir Rusų valdymo laikais. Paskutiniojoje prieš lietuvius nukreiptoje lenkiškoje propagandinėje literatūroje vėl kartojamas senas teigimas, jog Liublino unija jau atidariusi lenkų šlėktoms vartus į Lietuvą[30]. Akte taip, tiesa, yra įsakmiai pasakyta, tačiau tuo dar nebuvo atšaukti Lietuvoje anksčiau veikę prieš lenkų įsikūrimą nukreipti įstatymai, kurie vėl buvo

patvirtinti 1588 m. Lietuvos Statuto. Dėl šitų varžtų lenkų šlėktų šeimų Lietuvoje buvo labai nedaug teįsikūrusių. Jos yra lengvai suskaitomos. Stambesnės įtakos jos neturėjo ir negalėjo turėti. Net ir tie, kurie įsikurdavo kaip nors, — pvz. pabuvę kurį metą betkurio Lietuvos didžiūno tarnyboje, — visų pilietinių teisių negalėdavo gauti. Pilnas teises įgyti ir su Lietuvos bajorija susilyginti galėjo tik ketvirtos kartos tokio imigranto palikuonys. Aiškus dalykas, kad tai nebuvo viliojančios bei imigraciją skatinančios aplinkybės[31].

Lenkėjimo procesas senosios Lieutvos valstybės laikais nebuvo labai spartus ir plačiųjų masių daugumoje Lietuvos vietų nelietė. Toks B. Karpis, 1790 m. rašęs apie seimelius, pvz. sako, kad daugumas Žemaičių bajorijos tada dar nemokėjęs arba mažai temokėjęs lenkiškai. Ir skaityti daugelis lenkiškai nemokėję arba mokėję tik lietuviškai. Valstiečių užsikrėtimas lenkybe, jei kur ir vyko, tai vyko daugiausia savaimingai; tik retai kur buvo sąmoningų nutautinimo pastangų. Betgi 19 a., kada iškilo rusinimo pavojus, kada pagrieztėjo kova dėl krašto išvadavimo iš Rusų valdžios, o ypač tada, kai ėmė kilti tautinis lietuvių susipratimas, sulenkėjusi Lietuvos bajorija ir dvasininkai lenkybės palaikymą bei jos skleidimą Lietuvoje ėmė laikyti pirmuoju ir didžiausiu savo uždaviniu. Jie, mat, manė, kad tik lenkybės sutvirtėjimas tegalės tinkamai pastoti kelią Rusų valdžios vedamai rusifikacijai ir kad tik visiškai susiliejus su lenkais tebus galima pasiekti nepriklausomybės atstatymo. Dėl to ir lietuviškas tautinis sąjūdis sulenkėjusios bajorijos buvo laikomas išdavimu kovos su Rusija, buvo vadinamas litvomanija, nes, jų galva, be lenkų lietuviai niekad negalėsią nusikratyti Rusų jungo.

Taip nuo 19 a. pradžios Lietuvoje jau vyksta sąmoningas lenkinimas, ypač per mokyklas, o taip pat per bažnyčias ir dvarus. Šitam laikotarpy baigta sulenkinti visa Lietuvos bajorija. Anksčiau aplenkėjo tik augštesnysis bajorijos sluogsnis — tie, kurie buvo kokie valstybės pareigūnai, kurie darė politinę karjerą, pasireikšdavo seimeliuose, seimuose bei tribunoluose, kuriems lenkų kalbos reikėjo, —

o dabar buvo sulenkinta ir smulkioji bajorija, kuri tik perėjo per mokyklas[32].

Rytinės lietuvių sienos klausimas

Vilniaus krašte šitam pačiam laikotarpy didelių kalbinių pakitimų įvyko ir valstiečių masėse. 19 a. pirmosios pusės įvairūs autoriai[33] ir kiti šaltiniai mums liudija, kad tada lietuviškai tebebuvo kalbama daugybėje parapijų, kuriose 20 a. pradžioje lietuviškai jau nebekalbėjo.

Pagal Balinskio duomenis, tada Vilniaus apskrityje tebebuvo kalbama lietuviškai ne tik dešiniajame Neries krante, bet taip pat ir daug kur pietinėje apskrities dalyje, nors daug kur jau sumišai su gudų bei lenkų kalbom, o prie pat Vilniaus — vien lenkų. Trakų apskritis visa tebebuvo lietuviška, išskyrus pačių Trakų apylinkę, kur, pasak Balinskio, iš senų senovės gyveno įvairių svetimų gaivalų. Taip pat Ašmenos apskrities didžiosios dalies būta lietuviškos — lietuviškai nebekalbėta tik nuo Ašmenos į Alšėnų ir Vyšniavo pusę. Lydos apskrity lietuviškai tebekalbėta Beniakonių, Eišiškių, Žirmūnų, Ditvos upės rajone, o daug kur ir už Lydos.

Daug kur čia paminėtose srityse šiandien lietuviškai jau nebekalbama, daug kur nebekalbama buvo ir 20 a. pradžioje. Tačiau daugumoje vietų vietoj lietuvių kalbos yra atsiradusi ne lenkų, bet gudų kalba, o dar dažniau kažkoks keistas slaviškas mišinys, kurį patys jo vartotojai vadina liaudies kalba ("po prostemu"), save vadindami vietiniais (tuteišiais), jau ne lietuviais, bet ir ne lenkais, ir ne gudais. Tik Vilniaus apskrities šiaurinėje dalyje ir prieš Lenkų okupaciją jau buvo susidaręs stambesnis lenkiškas masyvas. Kitur tebuvo sporadiškos salos. Po 19 metų Lenkų okupacijos padėtis, be abejo, yra pasikeitusi, daug kur nesąmoningoji "tuteišių" masė greičiausiai buvo aplenkinta.

Bet kaip vyko Vilnijos nutautimo procesas, iki šiol dar niekas, deja, nėra išaiškinęs, o esamoje literatūroje pripasakojama daug nesąmonių ir prieštaravimų. Jų visų mes

čia nenarpliosime, pasitenkinsime tik nurodę porą būdingų bruožų.

Apie Vilniaus krašto tautinius bei kalbinius santykius yra jau nemažai rašyta remiantis dvejopais šaltiniais. Pirmiausia tai pačių autorių surinkta medžiaga ir parapijų klebonų atsakymai į rusų akademiko Koeppen 1857 m. anketas, kuriose buvo klausiama, kuria kalba vyksta pamaldos, kaip žmonės kalba ir pan. Antroji šaltinių rūšis yra įvairių surašymų daviniai, t.y. oficialioji statistika.

19 a. tyrinėtojų duomenimis, to amžiaus vidury tuometinės Vilniaus gubernijos ribose lietuviai tesudarė apie pusę visų gyventojų. Korevos apskaičiavimu, 1857-61 m. lietuvių buvo 46%, kai gudų buvę 29%, lenkų 12,3%, rusų 2,3% ir tt. Lebedkin lietuvių apie 1861 m. rado 49.98%, lenkų 18.42%, gudų 17.4% ir kitų 12.5%. Pagal jo davinius, lietuvių mažumos tada būta tik Disnos ir Vileikos apskrityse, o kitose penkiose apskrityse jie sudarę daugumą: Vilniaus apskr. 60.7%, Lydos — 63.2%, Ašmenos — 57.5%, Švenčionių — 86.9%, Trakų — 93.4%. Šiose apskrityse lenkų iki 34.5% Lebedkin rado tik Vilniaus apskrity ir 18.3% Ašmenos apskrity, o kitur nerado nei po 10% — Lydos 7.2%, Trakų 4.3%, Švenčionių — 3.8%...

Bet su šitais akademiko Koeppen, Korevos, Lebedkino ir kitų tyrinėtojų duomenimis[34] visiškai išsiskyrė oficialiosios statistikos.

Nustebina mus pirmučiausia rusų valdininkų pravesto 1897 m. gyventojų surašymo daviniai, pasak kurių lietuvių Vilniaus gubernijoje bebuvę vos 17.59%, gudų 56%, lenkų 7.1%, rusų 4.9% ir žydų 12.9%. 1909 m. anketos daviniais Vilniaus gubernijoje lietuvių berasta vos 12.9%, o 1916 m. vokiečių okupacinės valdžios pravesto gyventojų surašymo metu Vilnijoje užrašyta lietuvių 18.5%, lenkų net 58%, gudų vos 6.4%, rusų 1.2% ir žydų 14.7%.

Aiškus dalykas, kad šitokiomis šokinėjančiomis statistikomis pasitikėti negalima. Daviniai, kaip matome, kinta pagal surašinėtojus. Vieną kartą rusų surašinėtojų, matyt, visi "tuteišiai" užrašyti gudais, kurių jie neskyrė nuo rusų,

o antrą kartą visi katalikai, be abejo, užrašyti lenkais. Kai okupacijos metu oficialios lenkiškos įstaigos surašinėjo, daviniai išėjo dar lenkiškesni. Šitokiais surašinėjimų daviniais remiasi lenkai, norėdami paneigti lietuvių teises į Vilnių bei jo sritį[35]. Kad tai netikri daviniai, nėra jokios abejonės, tačiau, deja, iki šiol mes dar neturime jokių objektyvių davinių apie šio krašto gyventojų kalbinį pasiskirstymą. Nešališko gyventojų surašymo šiame krašte dar nėra buvę. Gyventojų masė iki pat Lenkų okupacijos tautiškai nebuvo apsisprendusi ir to klausimo visiškai nekėlė, tenkinosi nuovoka, kad jie esą vietos gyventojai (tuteišiai), ir viskas. Imigracijos į Vilniaus kraštą iš Lenkijos niekad nėra buvę, galima sakyti, kad jos nėra buvę nei iš Gudijos. Nebent imigrantais laikytume 17 a. bėglius sektantus iš Rusijos bei bėglius baudžiauninkus, kurių iš skurdesnių Rusijos ir Gudijos sričių niekad netrūko, o ypač daug atbėgo į Lietuvą 17 a. vidury, vad. tvano metu, ir 18 a. pabaigoje, kai gudiškose, Rusijos 1772 m. užimtose, srityse buvo įvesta maskvinė baudžiava. Jie bėgo į lengvesnes sąlygas.

Išnarplioti Vilniaus krašto kalbinius santykius ir išryškinti tikrą kalbų pasiskirstymo vaizdą yra labai sunku, o trumpame rašiny nei neįmanoma. Mes čia to daryti, be to, nė nebandysime ir dėl to, kad iš esamų šaltinių sudarytas vaizdas toli gražu nebūtų tikras[36]. Kol nėra tikrų davinių, mums, lietuviams, tenka apsispręsti kitais pagrindais. Gudijos - Lietuvos sienos tenka ieškoti kur nors apie pravoslavų ir katalikų liniją, kuri maždaug atitinka žinomąją 1920 m. Maskvos sutarties sieną. Kaip taisyklė, gudai iš seno buvo pravoslavai arba unitai, kurių dauguma 1839 m. taip pat buvo varu suginti į pravoslaiją. Atseit, ten kur "tuteišiai" pravoslavai, greičiausiai jie yra gudai, paslinkę kiek į lietuviškas žemes, o kur "tuteišiai" yra katalikai, greičiausiai jie bus savo kalbą pamiršę ar primiršę lietuviai. Pagaliau tautybę apsprendžia ne vien kalba. Ją apsprendžia gyvenimo būdas, papročiai, visa tai, ką vadiname kultūra[37], bei rasinės savybės. Ne paskutinėje vietoje valstybiniuose ginčuose yra ir istoriniai bei ūkiniai argumentai. Šiuo atžvilgiu

Lietuvos sostinė Vilnius, be abejo, jokiu atveju neišskirtinas iš Lietuvos, o būdamas Lietuvos miestu, turėtų turėti ir natūralų užnugarį, kurio sienos apspręstinos taip pat istoriškais bei ūkiškais pagrindais valstybiniu mastu. Bet šiuo kartu mes tos tiksliosios linijos nei nejieškome. Tai jau specialus klausimas.

Grįžtant prie lenkų klausimo, tenka dar kartą pabrėžti, kad į šį lietuvišką kraštą natūralios ekspansijos keliu yra įsiveržusi tik gudų kalba. Tuo tarpu lenkybė čia yra tik atneštinis dalykas, Lietuvos bajorijos iš Varšuvos atsivežtinis "kiškio pyragas". To neginčija net patys lenkai. Štai propagandiniame Vilniaus kraštą liečiančiame lenkų leidiny, nagrinėjant tenykštės lenkų kalbos tarmines savybes, konstatavus šios kalbos savotiškumą bei skirtingumą nuo kitų lenkų tarmių, sakoma: "Čia yra ne tik skirtingų kalbos savybių, bet taip pat skirtinga yra kilmė bei raida vilniškės lenkų kalbos. Kaip žinoma, ją pagimdė ne kokia nors dėmesio verta lenkų kolonizacija, neatnešė čia jos nė lenkiškų dialektų laipsniškas įsiveržimas į svetimos kalbos sritį iš kaiminystės, nes Vilnija niekur nesusisiekia su grynai lenkiškais rajonais. Tai yra iš visų pusių gudų ir lietuvių apsupta sala"... Kaip seniai ir kokiomis aplinkybėmis ši sala atsiradusi, būsią galima tik vėliau pasakyti. "Šiandien galime tik pasakyti, kad Vilnijoje lenkybė atsirado svetimoje dirvoje ir savotišku būdu, kokio kitur niekur neužtinkame"[38]. Lygiai taip pat ir vėlesnieji lenkų propagandistai Vilnijos visdėlto nevadina nuo amžių lenkišku kraštu, nelaiko taip pat nei kolonizuotu ar iš kaimynystės nutautintu kraštu, nors ir teigia čia daugumą gyventojų jau esant lenkų[39]. Mes jau priėjome išvadą, kad lenkų čia iš tikrųjų labai nedaug, sulenkėjusių lietuvių iki Lenkų okupacijos buvo taip pat neperdaugiausia, o daugumas save vadinusių "tuteišais" buvo apslavėję, dažniausiai apgudėję, lietuviai, kalbą, pasak jų, "po prostemu", t.y. prasta (liaudies) kalba. Per 19 okupacijos metų lenkams ši aiškios tautinės sąmonės neturinti liaudis, žinoma, buvo puikiausia medžiaga polonizacijai, tačiau toji lenkinamoji politika paskatino apsispręsti

ir labai ryškiai išsiskirti grynai lietuviškuosius to krašto rajonus, visoms brutalioms Lenkų valdžios vartotoms nutautinimo priemonėms parodžiusius nepaprasto atsparumo. Tai buvo ištisa 19 metų kovų dėl savo tautinių teisių epopėja[40]. Dabar, bolševikinių Rusų okupacijoje, Vilniaus krašte, be abejo, bus įvykę dar naujų pakitimų. Juos atsekti tuo tarpu neįmanoma, o pagaliau jų, kaip ir pastarųjų laikų Lenkijos prievartos aktų, sukurtoji padėtis tebėra neįteisinta. Tarptautinėse propagandinėse ir diplomatinėse rungtynėse šie prievartos aktais sukurtieji faktai dar negalės būti joki argumentai.

IV. VILNIUS LIETUVĄ VALDANT RUSAMS

1795 m. Lietuva neteko nepriklausomybės. Beveik visos jos žemės buvo prijungtos prie Rusijos imperijos. Nuo to meto ir Vilnius liovėsi buvęs oficialia sostine bei politiniu Lietuvos centru. Jis virto generalgubernatoriaus buveine, Rusų administracijos centru Lietuvoje. Magistrato oficialiai Vilniui teikiamas sostinės vardas buvo uždraustas. Buvo įsakyta jį vadinti gubernijos miestu. Tuo pat metu buvo sunaikinti net išviršiniai senosios jo didybės paminklai. Pirmiausia iki paskutinio akmens buvo nugriauti didžiųjų kunigaikščių rūmai, o netrukus taip pat buvo padaryta su miestą supusia siena, statyta 16 amž. pradžioje[41]. Tuo būdu tolimesnėje savo raidoje miestas augo jau naujomis formomis — nepriklausomai nuo uždarojo miesto centro magistralių bei jo vartų.

Vilnius — mokslo bei kultūros centras

Nustojęs politinės reikšmės, Rusų valdymo laikais Vilnius visdėlto išliko ekonominiu ir kultūriniu centru. Kaip kultūrinis centras jis dabar iškilo bei pagarsėjo dar labiau negu nepriklausomais laikais.

Svarbiausias kultūrinis židinys čia buvo augštoji mokykla. Senoji Vilnius akademija, jėzuitų ordiną panaikinus (1773 m.) buvo pavadinta Vyriausiąja Lietuvos Mokykla, o paskui — Rusų valdymo pradžioje — Vyriausiąja Vilniaus Mokykla. Pertvarkant švietimo reikalus Rusijos imperijoje, 1803 m. ji buvo pavadinta Universitetu. Į šį universitetą

buvo atkreiptos akys ne tik visos Lietuvos, bet taip pat ir Lenkijos, nes nei Rusijos, nei Prūsijos užimtose Lenkijos žemėse jokios augštosios mokyklos nebuvo*. Prūsų valdžia, kuri iš karto užimtų Lenkijos ir Lietuvos žemių gyventojams buvo galvojusi kurti atskirą katalikišką universitetą arba specialius skyrius prie protestantiškų Karaliaučiaus arba Frankfurto universitetų, vėliau net oficialiai nutarė leisti jiems naudotis Vilniaus universitetu.

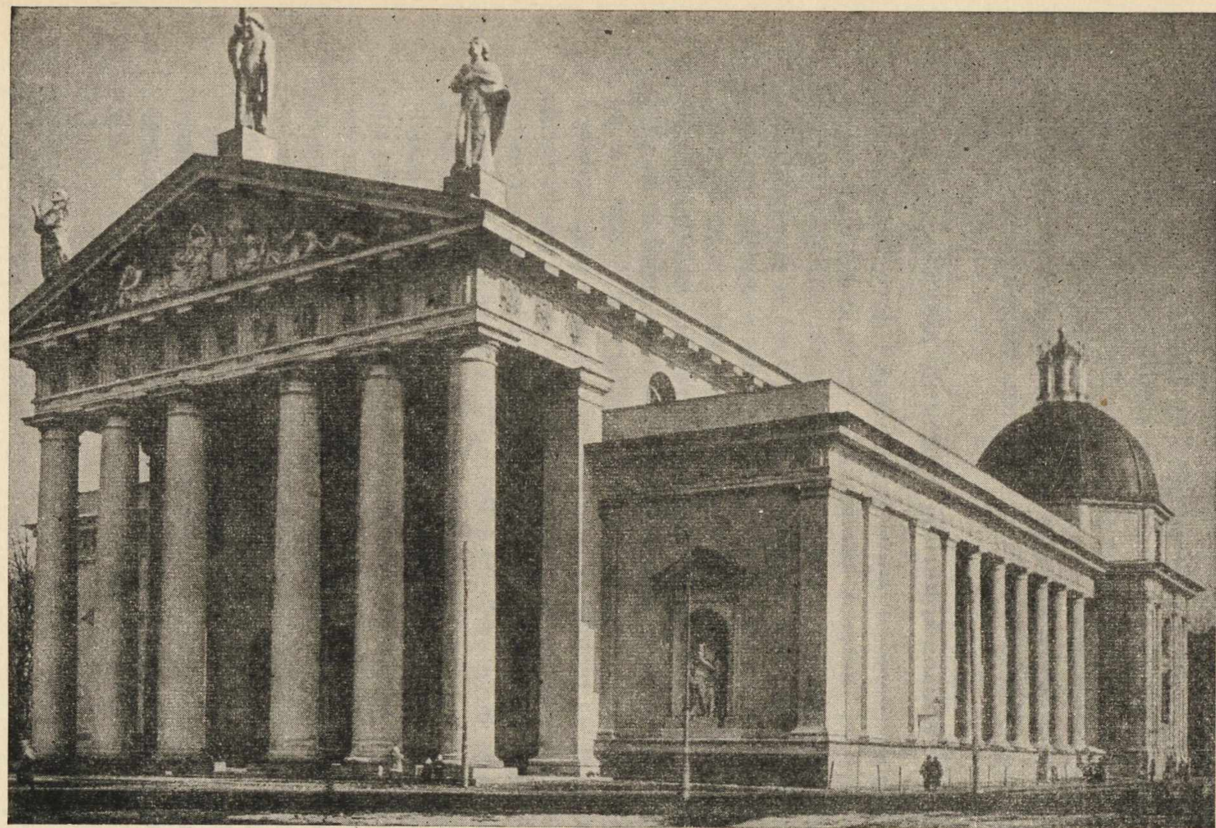
Kadangi Vilniaus švietimo apygardos kuratorium, o tuo pačiu ir universiteto valdytoju, buvo paskirtas caro Aleksandro I asmeninis draugas, karštas lenkų patriotas Adomas Čartoriškis, tad čia vyravo lenkiška dvasia. Vilniaus universitetas pasidarė kultūrinė lenkų tvirtovė, duodanti toną beveik visos Lenkijos kultūriniam gyvenimui. Universitetas taip pat varė griežtą lenkinimo politiką ir visose Lietuvos mokyklose, kurios buvo pavestos jo priežiūrai. Niekad Lietuvoje dar nebuvo buvę tokios lenkinimo akcijos, kaip šitame laikotarpy. Kas tik pakliūdavo į mokyklas, turėjo virsti lenku. Lietuviškai prakalbėjęs mokinys buvo skaudžiai baudžiamas ir draugų pajuokai išstatomas.

Šitokia padėtis tęsėsi iki pat 1831 m. sukilimo, po kurio buvo uždarytas universitetas ir pertvarkytas visų mokyklų valdymas. Betgi ir per tą trumpą laiką lenkybei skleisti buvo jau daug padaryta. Viduriniosiose ir žemesniosiose mokyklose šis darbas dar ir vėliau buvo tęsiamas beveik iki pat antrojo (1863 m.) sukilimo, po kurio jau buvo įkurtos grynai rusiškos mokyklos.

Tuo būdu Vilniaus universitetas tautiniu atžvilgiu Lietuvai yra turėjęs ir žymios neigiamos reikšmės. Tačiau labai didelė buvo jo netiesioginė reikšmė. Būdamas stambus mokslinis bei kultūrinis centras, jis, be abejo, kėlė kultūri-

---

*) Varšuvoje pirmoji augštoji mokykla pradėjo veikti 1817 m. Po 1830 - 1831 m. sukilimo ji buvo uždaryta ir vėl atgaivinta tik 1862 m. Tiesa, tebebuvo gyvas, nors ir sunkiai bevegetuojąs, Krokuvos universitetas. Jis didelės įtakos neturėjo. Krokuva 1795 - 1809 m. priklausė Austrijai, 1809 - 1815 buvo įjungta į 1807 m. Napoleono I sukurtą Varšuvos kunigaikštiją, o 1815 m. virto laisva miesto respublika. Jau vien dėl šitų dažnų politinių pasikeitimų Krokuva kultūriniu židiniu negalėjo pasidaryti.

Vilniaus katedra

nius visuomenės interesus, ugdė mokslo meilę tautoje. Daugumas universiteto žmonių buvo iš Lietuvos kilę, tad jie skiepijo jaunimui savo krašto meilę, tyrinėjo jo praeitį, rinko senovės kultūros paminklus ir t.t. Buvo tik pamiršta lietuvių kalba. Tačiau tai nereiškia, kad jos būtų visi atsižadėję. Visa tai nesukliudė iš universiteto auklėtinių išeiti pirmiesiems tautinio lietuvių atgimimo kovotojams[42].

Vlniaus kultūrinių židinių išdraskymas

1812 m. užėmęs Lietuvą Napoleonas I davė vilčių atstatyti didžiąją Lietuvos kunigaikštiją ir leido Vilniuje suorganizuoti laikinąją vyriausybę. Betgi katastrofiška Napoleono žygio pabaiga visas tas viltis sugriovė, o nuo pasitraukiančios jo kariuomenės Vilniui teko net skaudžiai nukentėti. Tačiau savo kultūros centro charakterio jis po šių įvykių nenustojo. Kaip kultūrinis centras jis galutinai buvo sugriautas po nepavykusio 1831 m. sukilimo prieš Rusų valdžią. 1832 m. universitetas buvo uždarytas. Tiktai du jo fakultetai — teologijos ir medicinos — liko kaip atskiros akademijos. Bet ir jos neilgai tegyvavo. Lygiai po 10 metų medicinos - chirurgijos akademija buvo uždaryta, o dvasinė akademija buvo perkelta į Petrapilį. Vilnius liko be jokios augštosios mokyklos. Betgi mokslo žmonių ir literatų ratelis, palaikydamas senąsias kultūros centro tradicijas, čia išsilaikė dar per porą dešimtmečių. Jie visi būrėsi apie pačių sukurtą Senienų Muziejų ir Archeologinę Komisiją. Po nevykusio antrojo (1863 m.) sukilimo ir šitos įstaigos buvo išardytos, o jų turtas atiduotas naujai sukurtajai, jau ne vietos žmonių, bet rusų valdininkų vadovaujamai, viešajai Vilniaus Bibliotekai. Tačiau iš muzėjinių rinkinių buvo atrinkta ir išvežta į Maskvos Rumiancevo Muzėjų viskas, kas buvo ankštai surišta su krašto praeitimi ir galėjo kelti patriotinius lankytojų jausmus[43].

Rusinimo bei kovos dėl lietuviškosios spaudos laisvės laikotarpis

Tuo pat metu, kai buvo ardomi kultūriniai Vilniaus židiniai, visoje Lietuvoje laipsniškai buvo stiprinama rusifikacijos bei pravoslavinimo akcija. Visos viešosios mokyklos buvo suvalstybintos ir surusintos, o betkokios privačios mokyklos uždraustos. Uždraustos buvo taip pat visos organizacijos. Taip pat uždrausta katalikų bažnyčių statyba, o senųjų remontavimas nepaprastai suvaržytas. Buvo uždrausta net statyti kryžius pakelėse ir prie namų, kaip nuo amžių buvo įprasta, ir net kapuose. Apskirtai buvo norima kuo greičiau panaikinti senąjį savitą krašto charakterį ir suteikti jam rusiškai pravoslavišką atspalvį. Šiam tikslui pasiekti buvo naudojamas visas valdžios aparatas, visi vietos administracijos organai, o vadovybė šioje akcijoje buvo palikta uždarytų katalikų vienuolynų vietose įsteigtiems pravoslavų vienuolynams ir visame krašte steigiamoms pravoslavų parapijoms, kurių parapijiečiais dažniausiai tebūdavo vos keli rusai valdininkai.

Pirmosiomis rusiškomis sporomis Lietuvoje turėjo būti rusai kolonistai, apgyvendinami konfiskuotose žemėse. Pagaliau pati radikaliausia priemonė šioje rusinimo akcijoje buvo uždraudimas lietuviškos spaudos lotyniškomis raidėdėmis.

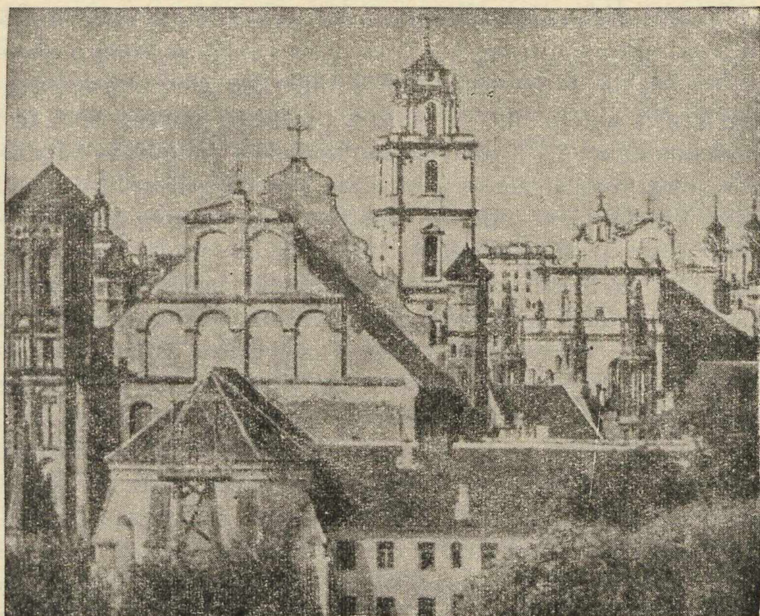
Betgi visos šios priemonės pasirodė nevaisingos. Į rusiškas mokyklas lietuviai savo vaikų stengėsi neleisti, bet mokė juos namie bei slaptose savose mokyklėlėse. Nei pravoslaviškoji dvasininkija, nei rusai kolonistai jokios įtakos lietuviams nepadarė, o visa, kas buvo valdžios draudžiama, buvo daroma slapta. Daugiausia atsparumo bei energijos buvo parodyta spaudos klausimu. Rusų valdžios spausdinamų lietuviškų knygų rusiškomis raidėmis lietuviai nepriėmė ir neskaitė. Dėl to po kurio laiko valdžia net liovėsi jas spausdinti. Kadangi tauta be savo rašto visdėlto negali gyventi, tad ano meto lietuviai inteligentai suorganizavo knygų spausdinimą užsieny, iš kur jos slapta būdavo pergabenamos per sieną ir taip pat slaptai platinamos. Be abejo, šita kova

tautai labai daug kainavo. Daugelis dėl šito neteko savo turto ir ištremti ilgus metus turėjo vargti tolimajame Sibire. O kiek reikėjo išeikvoti turto ir jėgų, kurios būtų galėjusios būti sunaudotos vispusiškai krašto gerovei kelti. Ir visdėlto šią sunkią kovą tauta atlaikė. Po 40 draudimo metų lietuviškoji spauda pagaliau vėl buvo leista (1904 m.).

Šitas kovos dėl lietuviškosios spaudos laikotarpis lietuvių tautos gyvenime yra turėjęs nepaprastos reikšmės. Kaip tik jis padėjo tautai galutinai apsispręsti ir atsiriboti nuo visų svetimųjų kultūrų priemaišų, nuo svetimų idealų.

Kaip jau buvo minėta, bendro Lietuvos Lenkijos gyvenimo laikais viešajame gyvenime galėjo reikštis tik viena bajorija, o sunkaus baudžiavos jungo slėgiama liaudis niekur negalėjo pasireikšti. Bendraudama su Lenkijos šlėkta, o paskui bendrai ruošdamosi kovai išsivaduoti nuo Rusijos priespaudos, didžioji dalis Lietuvos bajorijos sulenkėjo ir nebematė kito išsigelbėjimo kelio, kaip tik eiti petys į petį su Lenkija. Panašiai galvojo net daugumas tų, kurie dar tebebrangino savo tėvų kalbą. Kitokios nepriklausomos valstybės, kaip buvusioji, jie neįsivaizdavo, o tokios tarėsi galėsią kada nors pasiekti tik kartu su lenkais. Dėl to, kol į viešąjį Lietuvos gyvenimą neišėjo naujų jėgų, kilusių iš grynai lietuviškos liaudies, tol ir kova dėl lietuvybės negalėjo būti labai griežta. O šitas naujas elementas išėjo į viešumą maždaug kartu su rusinimo pastangų auaktyvėjimu. Tai buvo lietuviškojo elemento reakcija prieš rusinamąsias valdžios pastangas.

Jam iškilti kelią atidarė 1861-1865 m. įvykdytas baudžiavos panaikinimas ir panaikinimas draudimo valstiečiams lankyti augštesniąsias bei augštąsis mokyklas. Pagerėjus ekonominei valstiečių būklei, daugelis jų sūnų ėmė veržtis į mokslą. Kaip tik šita naujoji, iš kaimo kilusi, lietuviškoji inteligentija išnešė ant savo pečių ir kovos dėl lietuviškosios spaudos naštą. Būdama laisva nuo senosios bajoriškos valstybės tradicijų, ši lietuviškoji inteligentija, žinoma, neturėjo jokio akstino, kuris ją būtų vertęs dėtis su Lenkija. Ji negalėjo daryti nuolaidų niekam, nes jos kovos tikslas buvo

Vilnius — Bokštų miestas

savo tautos teisių ir tautinės kultūros gynimas. Su lenkybe jai negalėjo būti pakeliui. Priešingai, ji stojo kovoti ne tik prieš rusifikaciją, bet taip pat ir prieš lietuvių lenkinimą. Dėl to jai teko sueiti į konfliktą ir su didžiąja dalimi sulenkėjusios savo krašto bajorijos bei iš jos sferų kilusios dvasininkijos, kurios senoviškai daug kur tebelenkino lietuviškąją liaudį. Visai teisingai šis naujasis sąjūdis paprastai yra vadinamas lietuvių tautiniu atgijimu, nes kaip tik dabar buvo padėti pagrindai naujajai nacionalinei Lietuvai[44].

Tautinės lietuvių kovos sąlygos bei organizacija

Vilnius šiame sąjūdy iš pradžių didesnio vaidmens neturėjo. Rusų valdžiai išdraskius visus mokslo ir kultūrinius židinius, ne tik kultūrininkams, bet ir apskritai šviesuomenei rasti jame pragyvenimo šaltinį buvo sunku. Rusų valdžia lie-

tuviams inteligentams savame krašte jokių vietų nedavė. Visi, kas norėjo gauti bet kokią tarnybą valdžios įsaigose, turėjo kraustytis į tolimąsias Rusijos imperijos provincijas. Savame krašte galėjo likti tik laisvų profesijų žmonės. Dėl to į mokslus einančios Lietuvos jaunuomenės daugumas paprastai rinkdavosi laisvąsias profesijas, kad tik galėtų likti dirbti savo krašte, nors tolimoje Rusijoje ekonominės perspektyvos būdavo ir daug geresnės. Dėl to tai daugumas nepriklausomybės meto senesnės kartos lietuvių inteligentų pasauliečių buvo arba gydytojai, arba juristai, tada galėję verstis advokatūra. Daugelis jų su savo mokyklose įsigyta specialybe nebeturėjo nieko bendra, bet dirbo tą darbą, kuriam jautė pašaukimo ir kuriuo visą gyvenimą domėjosi. Ir į kunigus daugelis nuėjo ne vien dėl pašaukimo, bet vedami to paties noro likti dirbti savo tautiečių tarpe. Ir tai išėjo į gera, nes tuo būdu buvo labai praskiesta, o pagaliau ir visiškai nustelbta sulenkėjusios dvasininkijos įtaka.

Pačioje Lietuvoje nesant kultūrinio centro, tautinio atgimimo sąjūdžio laikotarpy daugiausia veiklumo rodydavo lietuvių sambūriai prie įvairių Rusijos universitetų, kur mokėsi Lietuvos jaunimas. Mokslus baigę, jų daugumas grįždavo į savo kraštą, stengėsi palaikyti tarpusavio ryšius, tačiau organizuotai pasirodyti negalėjo. Ir uždraustos lietuviškos literatūros (knygų ir laikraščių) gaminimas, ir jos gabenimo bei platinimo organizavimas, ir visi kiti tautos žadinimo darbai turėjo būti varomi labai slaptai. Dažnai kiekvienas žymesnis veikėjas turėjo susiorganizavęs savą atskirą aparatą. Tuo būdu tokių pavienių didesnių ar mažesnių organizacijų atsirado visoje Lietuvoje. Žymesnieji veikėjai paprastai stengdavosi apsigyventi kur arčiau Vokietijos sienos, nes iš ten buvo daug lengviau susisiekti su Prūsijos Lietuva, kur buvo spausdinama didžioji dalis lietuviškų knygų ir laikraščių[45]. Vilnius šiam tikslui netiko ir dėl tolumo ir dėl to, kad tokiame stambiame rusų administracijos centre buvo perdaug policinių pajėgų, taigi buvo pavojinga. Nevienam ir iš provincijos užkampio teko bėgti į

užsienius, net į Ameriką, o kas nespėjo pasprukti, teko net Sibire atsidurti.

Nelengva lietuviui inteligentui buvo Vilniuje ir rasti kokį pragyvenimo šaltinį. Tuo būdu iki 19 a. pabaigos lietuvių inteligentų Vilnius buvo kaip ir apleistas.

Vilnius bei jo sritis yra žymiai toliau nuo Prūsų pasienio, kur grupavosi lietuviška spauda rūpinęsi lietuviai veikėjai. Lietuviškoji akcija čia negalėjo pasireikšti taip gyvai, kaip kad ji pasireiškė vakarinėje Lietuvos dalyje. Dėl to tai šioje srity lietuviškoji kalba yra turėjusi nuostolių ir vad. tautinio atgimimo laikotarpy. Mat, Rusų valdžios rusiškomis raidėmis spausdinamų lietuviškų knygučių bei maldaknygių ir čia niekas nepriėmė, bet Prūsuose spausdinamoms lietuviškoms knygoms čia patekti buvo žymiai sunkiau. Dėl to lietuviškoji liaudis čia ėmė vartoti nedraudžiamas lenkiškas knygas, iš pradžių tik maldaknyges*), be kurių negalėjo apseiti, o vėliau ir šiaip lenkišką literatūrą. Aiškus dalykas, kad nuo lenkiškų knygų skaitymo jau lengvai buvo pereinama prie dvarų ir dvasininkų proteguojamos lenkų kalbos vartojimo namie.

Betgi 20 a. pradžioje ir Vilniuje lietuvių inteligentų buvo jau nemažai įsikūrusių. Kai 1904 m. pagaliau buvo grąžinta lietuviškoji spauda ir kai po 1905 m. revoliucijos sąjūdžių buvo suteikta bent kiek laisvių viešajame gyvenime, vėl viso kultūrinio ir politinio Lietuvos gyvenimo centru pasidarė Vilnius. Tautos organizavimo, o pagaliau ir valstybės kūrimo darbas buvo varomas iš Vilniaus.

---

*) Jos čia buvo rekomenduojamos ir dvasininkų. Vieni tai darė nuoširdžiai rūpindamiesi savo tikinčiaisiais, norėdami, kad tie nesinaudotų Rusų valdžios leidžiamomis maldaknygėmis, kuriose dažnai būdavo įterpiama su katalikų mokslu bei liturgija nesuderinamų dalykų, bet buvo daugelis ir tokių, kurie sąmoningai norėjo skleisti lenkybę. Vilnijos dvasininkų atlietuvėjimo procesas buvo daug lėtesnis ir tokių kunigų, kurie tada būtų rūpinęsi savo tikintiesiems parūpinti bent lietuviškų maldaknygių, kaip tai darė daugelis kitų Lietuvos sričių kunigų, čia buvo labai mažai.

V. VILNIUS LIETUVIŲ TAUTINIO ORGANIZAVIMOSI IR VALSTYBĖS KŪRIMO CENTRAS

Vilnius Lietuvos gyvenimo centras I Pasaulinio karo išvakarėse

Sunkiausią ir didžiausių pavojų pilną kovą dėl savo kalbos ir kitų tautinių teisių lietuviams teko vesti be vieno centro, sporadiškai. Tačiau šiuo atžvilgiu tauta buvo visiškai vieninga, ir kova pagaliau buvo laimėta. Per 40 metų rusų administracijos organai įsitikino, kad visos jų pastangos eina vėjais, kad slaptoji lietuviška raštija ne tik kad nežlunga, bet vis dar auga, o jos tonas valdžios atžvilgiu darosi kaskart aštresnis. Protingesnieji administracijos pareigūnai matė, kad rami lietuvių tauta yra veltui kiršinama, numatė, kad šitokioje dėtoje kiekviena proga ji gali stoti prieš rusų valdžią ir gali pridaryti jai daug nemalonumų. Tokie šviesesnieji valdininkai nekartą siūlė centro valdžiai lietuvių spaudos draudimą atšaukti, tačiau centre dėl to ilgai buvo nesiryžtama, buvo bijomasi, kad nukentės valdžios prestižas. Caras pagaliau ryžosi tai padaryti tik 1904 m. gegužės 7 d., jau prasidėjus Rusų Japonų karui, kada buvo ieškoma būdų apraminti visoje Rusijoje pasireiškiančiam judėjimui, privedusiam prie 1905 m. revoliucinio sąjūdžio[46].

Caristinėje ano meto Rusijoje spauda buvo labai suvaržyta, tačiau lietuvius savos spaudos atgavimas nepaprastai nudžiugino. Tegul politiniais klausimais dar negalima buvo rašyti, tačiau buvo svarbu, kad nebereikės slapstytis nors su niekuo nekaltu lietuviškuoju žodžiu (pvz. su maldaknygėmis) ir bus galimas nors masių švietimo darbas. Slaptai

užsieny leistųjų laikraščių daugumas, žinoma, sustojo, o vietoje jų pasirodė nauji pačioje Lietuvoje ir net kaikuriuose Rusijos miestuose, kur buvo susispietusios stambesnės lietuvių kolonijos. Šie pastarieji betgi didesnės reikšmės neturėjo. Tai buvo pirmojo entuziazmo išsiveržimai. Periodinės (o taip pat ir neperiodinės) lietuvių spaudos centru pasidarė ir iki pat liūdnųjų 1920 m. juo liko Vilnius, palaikomas dar Kauno ir Marijampolės.

1905 m. visoje Rusijoje išsiplėtus revoliuciniam judėjimui, sujudo taip pat ir Lietuva, stojusi reikalauti sau tautinių laisvių. Beveik visame krašte rusų valdžios organai tuojau buvo pašalinti, o tolimesniam Lietuvos likimui aptarti bei viso krašto laikysenai suvienodinti buvo sušauktas krašto atstovų suvažiavimas (1905. XII. 4-6.). Jis susirinko, žinoma, ne kur kitur, bet senojoje Lietuvos sostinėje Vilniuje. Čia pirmą kartą kompetetingo susirinkimo (dalyvių buvo per 1000) buvo suformuluota reali politinė programa, tarp kitko reikalaujanti Lietuvai autonomijos su savu seimu Vilniuje[47]. Tuo tarpu šito pasiekti nepasisekė, tačiau lietuvių tautos gyvenime šis viešas jos valios pareiškimas turėjo milžiniškos reikšmės ateičiai.

Po triukšmingų 1905 m. Lietuvoje prasidėjo ramus kultūrinis darbas. Dabar pagrindinis tikslas buvo tautos švietimas bei organizavimas, nors ir nekaltais ūkiniais ir kultūriniais pagrindais. Visos šitos akcijos centras buvo Vilnius, kuriame būrėsi stambiausios lietuvių kultūrinės pajėgos. Kad ir sunkiose sąlygose, gyvenimas čia vis plėtėsi ir plėtėsi. Jau 1907 m. čia buvo įsteigta iki pat bolševikų okupacijos gyvavusi (tik lenkų valdymo laikais kurį metą buvusi uždaryta) Lietuvių Mokslo Draugija, tuojau pradėjusi leisti savo organą "Lietuvių Tauta", įkūrusi biblioteką ir muzėjų. Tais pat metais Vilniuje buvo įsteigta ir Lietuvių Dailės Draugija, kurios ruošiamos parodos visada sukeldavo tam tikrą sąjūdį Vilniaus ir visos Lietuvos visuomenėje. Vilniuje užsimezgė ir lietuviškasis teatras. Žodžiu, kai tik atsirado įmanomesnės politinės sąlygos, Vilnius virto viso kultūrinio lietuvių gyvenimo centru. Politinė lietuvių veikla, kiek ji

anais sunkiais laikais apskritai buvo įmanoma, taip pat koncentravosi Vilniuje. Šiuo atžvilgiu čia buvo pasakytas ir galutinis žodis, būtent čia paskelbta nepriklausomybė.

Pirmieji Vilnius lietuvių rūpesčiai nepriklausomos valstybės sukūrimu

Eiti prie nepriklausomos valstybės sukūrimo Rusų valdymo laikais, žinoma, buvo neįmanoma. Tada neįmanoma buvo pasiekti nė autonomijos. Platesnės galimybės susidarė tik kilus didžiajam 1914-1918 m. karui.

Prasidėjęs karas netrukus palietė ir lietuvių gyvenamą kraštą. 1915 m. visa Lietuva atsidūrė Vokiečių valdžioje. Karo meto sąlygomis, kraštą valdant karinei Vokiečių valdžiai, lietuviams betkokia politinė ir net kultūrinė veikla buvo neįmanoma[48]. Tačiau Vilniuje visą laiką tebebuvo išlikusi viena lietuvių organizacija — Centrinis Komitetas Nukentėjusiems Dėl Karo Šelpti. Tai buvo dar karo pradžioje sukurta organizacija, kuri rusams pasitraukiant buvo perskelta pusiau. Jos viena dalis pasitraukė į Rusiją, kur visą karo metą rūpinosi lietuviais pabėgėliais, o kita dalis buvo likusi Vilniuje ir šiaip taip tebeveikė jau Vokiečių valdžioje. Daug ką veikti ji čia negalėjo, tačiau, kaip vienintelė visokių pakraipų lietuvius jungianti organizacija, ji nekartą galėjo kreiptis į vokiečių valdžią visos lietuvių tautos vardu.

Nesitenkindamas vien šelpiamuoju darbu, komitetas taip pat ėmė rūpintis švietimo reikalais ir per slaptus savo agentus ėmė burti visus krašte likusius veikėjus būsimajam Lietuvos atstatymo darbui. Daugelis žmonių dėl to nukentėjo — pateko į kalėjimus arba buvo išvežti į koncentracijos stovyklas Vokietijon. 1917 m. vasarą daugiausia to paties komiteto žmonėms pasisekė sušaukti kiek platesnį susirinkimą (jame buvo ir 16 provincijos atstovų), kuris, pasivadinęs Organizaciniu Komitetu, per savo vykdomąjį biurą ėmėsi politinės veiklos. Karinei Vokiečių valdžiai pareiškus, kad apie veikimo laisvę negalį būti kalbos, jei nebūsią

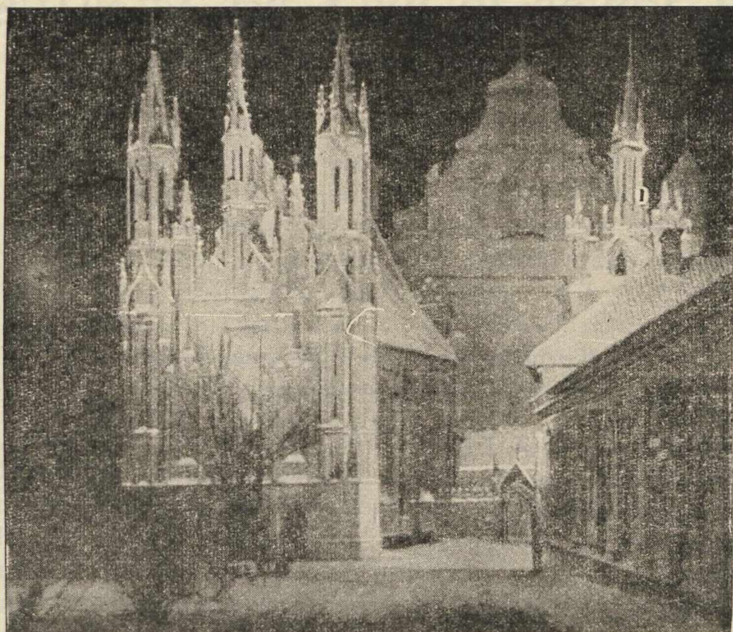
sutikta prisijungti prie Vokietijos, nenorėdamas savo veiklos nutraukti, komitetas nuo šitokio eventualumo griežtai neatsisakė. Tuo būdu jam pasisekė išgauti karo valdžios leidimą platesnei konferencijai sušaukti. Taip 1917 m. rugsėjo 18 d. Vilniuje susirinko konferencija, posėdžiavusi 5 dienas ir nutarusi siekti nepriklausomybės Lietuvai. Savo priimtajai programai vykdyti konferencija išrinko 20 asmenų Tarybą. Kad okupacinė vokiečių valdžia jos veikimo neužgniaužtų pačioje užuomazgoje, konferencija prieš eventualius tam tikrus ryšius su Vokietija nepasisekė, betgi jų pobūdžio neaptarė, pareiškė, kad tai galėsiąs nuspręsti tik būsimasis steigiamasis seimas, kuriam taip pat buvo palikta nustatyti santykius ir su kitomis valstybėmis. Kartu buvo pastebėta, kad steigiamasis seimas turės susirinkti Vilniuje, kaip neabejotinoje Lietuvos sostinėje.

Nepriklausomybės paskelbimas ir valstybės organizavimo pradžia

Lietuvių tautos nusistatymas buvo vieningas. Maždaug tuo pačiu metu nepriklausomybės šūkius iškėlė ir Rusijoje susibūrę lietuviai karo pabėgėliai, ir įvairiuose pasaulio kraštuose susibūrusios lietuvių kolonijos. Sužinoję apie Tarybos sudarymą, užsieniuose veikiančios organizacijos pripažino jai teisę kalbėti visos tautos vardu. Tačiau Lietuvos Tarybai Vilniuje veikti buvo labai sunku. Iš vienos pusės neleido laisvai veikti karinė vokiečių valdžia, o iš kitos darė kliūčių lenkai, kurie tuo pat metu organizavo savąją valstybę, svajodami įterpti į ją ir Lietuvą. Labai suvaržytai, net su kraštu sunkiai tesusisiekiančiai Tarybai teko pakelti labai sunkią diplomatinę kovą. Perėjusi įvairias fazes, šita kova pagaliau buvo laimėta. 1918 m. vasario 16 d. Taryba pagaliau pasirašė aktą, kuriuo Lietuva skelbiama visiškai nepriklausoma valstybe su sostine Vilniuje. Kadangi nepriklausomybės skelbimo akte buvo visiškai neatsižvelgta į reikalavimus dėl konvencijų, tad Vokietijos valdžia šito akto nepripažino.

Lietuva kaizerio Vilhelmo II kovo 23 d. aktu buvo pripažinta nepriklausoma valstybe tik su sąlyga, kad ji visdėlto sudarys tam tikras konvencijas su Vokietija. Kadangi Lietuvos Taryba visokiais būdais stengėsi išvengti betkokių įsipareigojimų ateičiai, tai ir po to, kai Vokietija nepriklausomą valstybę buvo jau pripažinusi, Tarybos veikla senoviškai liko suvaržyta. Nepripažįstamas jai buvo nei Valstybės Tarybos titulas, nei leidžiama organizuoti valdžią krašte. Nepriklausomos Lietuvos reikalas pasitaisė tik 1918 m. rudenį. Pirmąją Lietuvos vyriausybę buvo leista sudaryti tik lapkričio mėn. pradžioje. Ji pradėjo veikti lapkričio 11 d. Nuo nepriklausomybės paskelbimo buvo praėję beveik 9 mėnesiai, per kuriuos jau būtų buvę galima daug ką padaryti[49].

Vyriausybei pradėti darbą buvo labai sunku. Nebuvo nei išteklių, nei jokio suorganizuoto aparato, kuris būtų galėjęs perimti krašto valdymą. Tokį aparatą teko labai skubotai organizuoti, nes vokiečių kariuomenė netrukus turėjo pasitraukti. Pasitraukdama ji turėjo perduoti Lietuvos vyriausybės organams visą valdžią krašte. Tačiau perdavimas jau negalėjo būti normalus, nes jam prižiūrėti skirtas Vokietijos centro valdžios komisaras atvyko į Vilnių tik tada, kada prasidėjusi revoliucija jau buvo suardžiusi kariuomenės drausmę. Kareivių tarybų vadovaujama, anksčiau drausmingiausia pasaulyje, Vokietijos kariuomenė tuojau demobilizavosi. Dėl šitų sutrukdymų Lietuvos vyriausybė nespėjo greitu laiku suorganizuoti karinių pajėgų, su kuriomis būtų galėjusi sulaikyti raudonąją rusų kariuomenę, sekančią paskui besitraukiančią vokiečių kariuomenę. Vyriausybė buvo priversta persikelti į Kauną, o Vilnių jau 1919 m. sausio 5 d. užėmė raudonoji rusų kariuomenė. Užėmė ji taip pat ir didelę dalį Lietuvos teritorijos. Nuo šio meto Lietuvos vyriausybei valstybės organizavimo ir gynimo darbą teko dirbti jau Kaune. Tik 1920 m. trumpam ji buvo grįžusi į Vilnių. Čia, Kaune, jai teko galutinai užbaigti valstybės organizavimo darbą, apsiginti nuo įsiveržusios rusų bolševikų kariuomenės, paskum kartu su latviais likviduoti

Šv. Onos ir Bernardinų bažnyčios naktį.

naują priešą — vad. bermontininkus*) ir tik tada buvo galima susirūpinti atgavimu Vilniaus, kuris sunkiais Lietuvai laikais buvo pagrobtas Lenkų.

*) Tai buvo dalis vokiečių kariuomenės, nenorėjusios pasitraukti iš užimtojo Pabaltijo. Prie jos buvo prisijungusių rusų, norėjusių iš čia kariauti su raudonąja rusų bolševikų kariuomene. Nuo oficialiai figuravusio rusų vado Bermonto - Avalovo visa ši marga kariuomenė paprastai vadinama bermontininkais. Žr. Liet. Enciklopedijoje.

VI. KOVOS IR BYLA DĖL VILNIAUS SU LENKIJA

Naujosios Lenkijos įsikūrimas ir jos pretenzijos į Lietuvą

Senoji Lenkija nepriklausomybę prarado tais pačiais 1795 metais, kaip ir Lietuva. Susidėjus palankioms politinėms sąlygoms, Napoleono I dėka iš dalies jos žemių 1807 m. buvo sudaryta Varšuvos kunigaikštija. 1809 m. ji buvo kiek praplėsta, o 1815 m. pavadinta Lenkų karalija, kurios karaliais turėjo būti Rusijos carai. Į šią naują pusiau nepriklausomą Lenkų valstybę buvo įterpta ir dalis Lietuvos, būtent visas kairysis Nemuno krantas, vad. Sūduva, arba Suvalkija, kaip šis kraštas buvo vadinamas rusų valdymo laikais nuo gubernijos miesto Suvalkų. Tačiau ši autonominė valstybė neilgai tegyvavo. Po 1830-31 m. lenkų sukilimo (prie jo buvo prisidėjusi ir Lietuva) autonomija palaipsniui buvo panaikinta. Po antrojo 1863 m. sukilimo ši autonominė Lenkija taip pat virto paprasta Rusijos provincija. Naujai Lenkijos valstybei atsirasti davė progos tas pats 1914-1918 m. Didysis karas, kuris sudarė sąlygas atsirasti ir visai eilei kitų tautinių valstybių. Lenkai tuo metu buvo laimingesni už kitas tautas. Kadangi jų gyvenamų žemių buvo net trijose kariaujančiose valstybėse — Rusijoje, Austrijoje ir Vokietijoje, — tai abi kariaujančios pusės stengėsi patraukti juos prie savęs. Taip Rusija dar 1914 m. pažadėjo jiems autonomiją, Austrija leido net suorganizuoti atskiras lenkų kariuomenės dalis (vad. legijonus), o 1916 m. rudenį Austrijos ir Vokietijos imperatoriai net paskelbė atstatą nepriklausomą Len-

kijos valstybę 1815 m. karalijos ribose, t.y. tose žemėse, kurios jau buvo arba dar turėjo būti atimtos iš Rusijos. Tuo būdu savą valstybę lenkai galėjo gana anksti pradėti organzuoti. 1917 m. pradžioje jie jau turėjo savą valdžią.

Sulaukę galimybės sukurti savą valstybę, lenkai betgi ne tiek rūpinosi jos organizavimu, kiek būsimomis sienomis. Nenuostabu, kad jie nepasitenkino 1916 m. minėtųjų aktų pažadėtomis sienomis, kurios iš tikro neapėmė visų lenkų gyvenamų žemių, bet tuojau ėmė svajoti apie "istorines" sienas, tarp kitų kraštų pretenduodami ir į visas žemes senosios Lietuvos valstybės, su kuria senoji Lenkija buvo tik unijos ryšiais tesurišta. Šiuo atžvilgiu jiems į pagalbą ėjo dalis sulenkėjusios Lietuvos bajorijos. Tuo pat metu, kada Lietuvos Taryba rūpinosi nepriklausomos valstybės sukūrimu, jie siūlė Vokiečių valdžiai įkurti Lietuvos valstybę unijoje su Lenkija. Šitas projektas vokiečių militarinės valdžios iš tikro neretai būdavo iškeliamas kaip baubas lietuviams, nenorintiems priimti siūlomųjų ryšių su Vokietija. Tačiau visos lenkų statomosios kliūtys pagaliau buvo nugalėtos, ir 1918 m. lapkričio 11 d. pagaliau buvo sudaryta pirmoji nepriklausomos Lietuvos vyriausybė. Nors ir labai sunkiomis sąlygomis, tuojau buvo pradėta organizuoti kariuomenę ir periminėti iš karinės vokiečių valdžios krašto administraciją. Tuo būdu Lietuvos valstybė buvo jau įvykęs faktas. Lenkijai tai buvo nemalonus dalykas, nes nuo dabar Lietuvos jau nebegalima buvo užgrobti kitu būdu kaip tik jėga. O jėgų tuo metu ir Lenkijai dar labai trūko. Vėliau, kada ji pradėjo šituos savo siekimus vykdyti, nepriklausomoji Lietuva jau buvo įėjusi į pasaulio valstybių tarpą, tad atvirai stoti prieš ją buvo nepatogu. Dėl to tai Lenkija tada sakėsi turinti su Lietuva tik teritorinių ginčų, jos nepriklausomybei nesanti priešinga, tačiau pripažinti Lietuvą nepriklausoma valstybe visą laiką atsisakinėjo ir tebegalvojo, "spręsdama teritorinius ginčus", ją visą užgrobti[50].

Pirmoji Lenkijos okupacija Vilniuje

Labiausiai Lenkijai rūpėjo užgrobti Vilnių. Ji, mat, tikėjosi, kad po to ir visa Lietuva geruoju ar piktuoju bus priversta prisijungti prie Lenkijos, prie kurios to meto jos politikai svajojo taip pat prijungti visą Ukrainą ir Gudiją — žymiai daugiau, negu vėliau jiems buvo pasisekę užgrobti. Dėl to tai, kai 1918 m. rudenį vokiečių kariuomenė ėmė ruoštis iš Lietuvos pasitraukti, Lenkijos vyriausybė atsiuntė į Vilnių vieną savo karininką derėtis su vokiečiais dėl pagalbos Vilniaus gynimui nuo paskui besitraukiančią vokiečių kariuomenę atslenkančios raudonosios rusų kariuomenės. Vadinasi, su ten pat Vilniuje jau veikiančia Lietuvos vyriausybe Lenkija nenorėjo skaitytis, ją visiškai ignoravo. Ji norėjo pasinaudoti ta kritiška padėtimi, kada Lietuvos vyriausybė savo dispozicijoje dar neturėjo beveik jokios ginkluotos pajėgos. Kai tas pats lenkų karininkas, neradęs pritarimo pas vokiečius, užmezgė ryšius su Lietuvos vyriausybe, šioji iš principo nuo tam tikro bendradarbiavimo su Lenkija neatsisakė, tačiau pastatė sąlygą, kad Lenkija pripažintų nepriklausomą Lietuvos valstybę su sostine Vilniumi. Lenkijos vyriausybė šitos sąlygos nepriėmė, tad iš pirmojo kontakto nieko neišėjo. Tuo tarpu, pasitraukus vokiečių kariuomenei ir artėjant rusų raudonajai kariuomenei, Lietuvos vyriausybė, kuri dar nebuvo spėjusi suorganizuoti pakankamos ginkluotos pajėgos, persikėlė į Kauną, o Vilnių užėmė rusai (1919. I. 5.). Raudonoji kariuomenė taip pat užėmė visą rytinę Lietuvą ir brovėsi prie Alytaus, Kėdainių ir Kauno, kur buvo organizuojamos ginkluotosios pajėgos. Vasario pradžioje dar negausi, prastai ginkluota ir prastai aprūpinta Lietuvos kariuomenė stojo į kovą su raudonąja rusų kariuomene ir pradėjo ją stumti atgal. Balandžio mėn. vidury Lietuvos kariuomenė jau buvo nebetoli Vilniaus, tačiau jo paimti nesuskubo. Balandžio 19 d. jį užėmė iš pietų atėjusi, taip pat su raudonąja rusų kariuomene kovojanti, Lenkijos kariuomenė, kuri tuojau pradėjo veržtis ir toliau į Lietuvą, kur raudonosios kariuomenės jau nebuvo. Tuo būdu ginkluotas susidūrimas buvo nebeišvengiamas.

Demarkacijos linijos

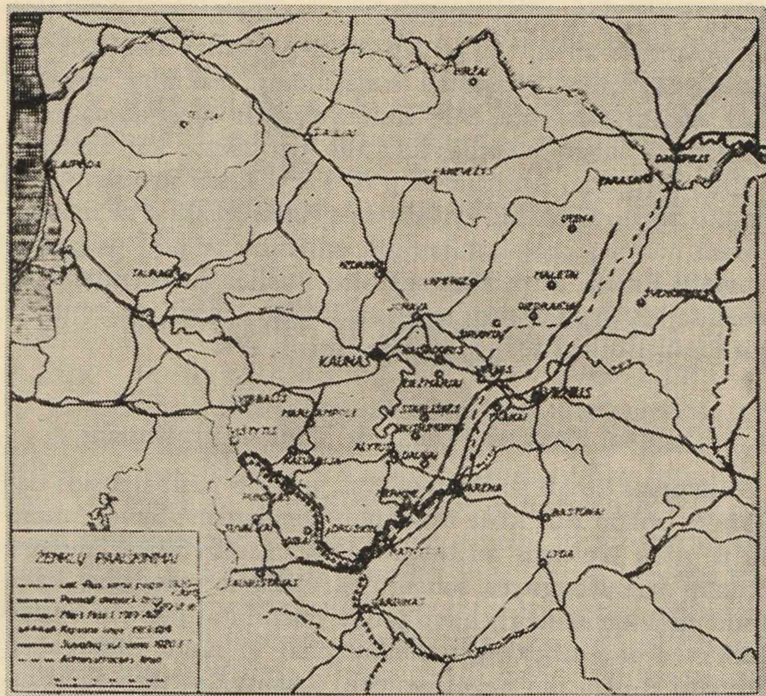
Lietuvos vyriausybė prieš Lenkijos kariuomenės veiksmus tuojau protestavo ir Varšuvoje per savo delegatą, nuvykusį ten derėtis dėl diplomatinių santykių užmezgimo, ir taikos konferencijoje Paryžiuje. Lietuvos delegacija taikos konferencijai nurodė, kad Lenkijos kariuomenė įsiveržė į kraštą, kuris Lenkijai niekad nepriklausė ir kuris nėra gyvenamas lenkų. Tai buvo aiškus prezidento Wilsono paskelbtųjų taikos principų sulaužymas. Delegacija reikalavo, kad Lenkijos kariuomenė pasitrauktų iš Lietuvos teritorijos ir grąžintų ją be kraujo praliejimo. Tačiau, nebūdama įsileista dalyvauti taikos konferencijoje lygiai su lenkais, Lietuvos delegacija nieko nelaimėjo. Tiktai gegužės 2 d. konferencija pasiūlė abiem pusėm kovas nutraukti, ginčo sprendimą paliekant ateičiai, kada bus baigtas abiejų vedamas karas su rusais bolševikais. Tuo tarpu Lenkijos vyriausybė vis atsisakinėjo pripažinti nepriklausomą Lietuvos valstybę, o jos kariuomenė vis dar veržėsi į Lietuvos teritoriją. Tebeinant kovoms su raudonąja rusų kariuomene, dar pakankamai nesustiprėjusiai Lietuvos kariuomenei šį naują priešą atremti buvo sunku.

Vadinamoji Keturių Taryba, kuriai rūpėjo ir Lietuvių, ir Lenkų karo su rusais bolševikais pasisekimas, pagaliau nutarė sustabdyti Lietuvių Lenkų kovas, tarp abiejų kariuomenių išvesdama laikinąją demarkacijos (skiriamąją) liniją. Ši pirmoji demarkacijos linija Lietuvos vyriausybei buvo notifikuota Prancūzų karinės misijos Lietuvoje viršininko pulk. leit. Reboul 1919 m. birželio 18 d. Kai lenkai netrukus sulaužė ir šią liniją, liepos pabaigoje buvo nustatyta antroji demarkacijos linija, paliekant lenkų pusėje visą naujai okupuotą Lietuvos teritorijos ruožą (15-20 km). Lietuvos vyriausybė tuojau protestavo prieš jėgos sudarytų faktų favorizavimą, tačiau pakeitimų demarkacijos linijoje negalėjo pasiekti. Lenkams tai buvo, be abejo, padrąsinimas ir toliau eiti įvykusių faktų sudarymo keliais. Dėl to tai netrukus jie sulaužė ir šią antrąją demarkacijos liniją. Santarvininkai ir dabar nepareikalavo iš Lenkijos atitraukti savo kariuomenę

už nustatytosios administracijos linijos, bet rugpjūčio vidury nustatė trečią liniją, kuri taip pat vargu ar būtų ilgai išsilaikiusi. Tik Lietuvos laimei 1919 m. rudenį (X. 2) ji baigė karą su rusų raudonąja kariuomene, dar po poros mėnesių kartu su latviais sumušė bei likvidavo minėtąją Bermonto kariuomenę, tad 1920 m. pradžioje jau galėjo visas savo turimas pajėgas pastatyti prieš lenkus. Tuo būdu tolimesnis jų veržimasis buvo sulaikytas, bet Vilnius ir žymi Lietuvos teritorijos dalis liko jų rankose.

Spa konferencijos pasiūlymas

Vis tebesvajodama apie imperiją nuo Baltijos iki Juodųjų jūrų, Lenkija su bolševikine Rusija vedė karą ne tik Lietuvos teritorijoje bei Gudijoje, bet taip pat ir Ukrainoje. Čia jiems buvo pasisekę net užimti Kiivą (1920. V. 8.). Tačiau kartu su tuo laimėjimu jie sulaukė ir didelės nelaimės. Bolševikinė Rusija nenorėjo paleisti iš savo rankų Ukrainos ir, sukaupusi stambesnes pajėgas, pradėjo prieš lenkus ofensyvą. Ši liepos 4 d. pradėtoji ofensyva buvo labai sėkminga. Lenkijos kariuomenė labai sparčiai turėjo trauktis visu frontu. Traukėsi ji taip pat ir iš Gudijos, ir iš Lietuvos žemių. Šiuo kritišku momentu į vykstantį karą bandė įsikišti tarpininku Augščiausioji Santarvininkų Taryba, susirinkusi Spa mieste. Liepos 10 d. abiem kariaujančiom pusėm ji pasiūlė paliaubas šiomis sąlygomis: Lenkija savo kariuomenę turinti atitraukti iki Augščiausiosios Santarvininkų Tarybos 1919 m. gruodžio 8 d. nustatytosios laikinės rytinės Lenkijos sienos, vad. lordo Curzono (Kerzono) linijos, raudonoji rusų kariuomenė turinti sustoti 50 km nuo tos sienos, o Vilnius su visa sritimi turįs būti tuojau atiduotas Lietuvai. Padarius paliaubas, Londone turinti susirinkti Sovietų Rusijos ir visų senosios Rusijos valdytuose kraštuose susikūrusių, su šiąja atskirų taikos sutarčių dar nesudariusių, naujųjų valstybių atstovų konferencija taikos ir atitinkamų sienų nustatyti. Būdamas Spa, Lenkijos tuometinis ministeris pirmininkas Grabskis, kuriam prašant Taryba šio klausimo ir buvo ému-

Demarkacijos ir administracijos linijos.

sis, pasiūlymą tuojau priėmė, nes Lenkijos padėtis buvo kritiška. Tuo tarpu Sovietų Rusijos vyriausybė, kuri pasiūlymą gavo liepos 12 d., paliaubų daryti nesutiko. Tuo būdu šis pasiūlymas jokios praktinės reikšmės neturėjo, tačiau yra įsidėmėtinas. Jis rodo, kad Augščiausiosios S. Tarybos nuomone, su kuria sutiko ir Lenkijos vyriausybės galva, Vilnius su visa sritimi teisėtai turėjo priklausyti Lietuvai, kad Lenkų jis buvo okupuotas tik strateginiais sumetimais, kaip jie tada dažnai mėgdavo aiškinti. Kad iš to okupavimo fakto ar iš kur nors kitur jie būtų gavę kokių juridinių titulų į Vilnių bei jo sritį, nė lenkai tada neskelbė. Vilniaus jie nepripažino Lietuvos valstybei, nes jos pačios nepripažino, tačiau jo aneksijos neskelbė. Priešingai, Lenkijos valstybės

galva ir vyriausias jos kariuomenės vadas J. Pilsudskis 1919 m. balandžio 22 d., t.y. po 3 d. Vilnių užėmus Lenkijos kariuomenei, savo išleistame atsišaukime įsakmiai pabrėžė, kad vėlesnį valstybinį savo likimą kraštas turėsiąs pats nuspręsti. Ir labai būdinga, kad tuo pat metu, kai Lietuvai Vilnių pripažino Augščiausioji S. Taryba, kai nolens volens sutiko su tuo Lenkijos vyriausybės galva, visiškai nepriklausomai nuo šių projektuojamųjų paliaubų tą patį padarė ir Sovietų Rusija, kuri, kaip senosios Rusijos suvereniteto paveldėtoja, tarptautinės teisės atžvilgiu, viena ir teturėjo juridinių titulų šitokį klausimą spręsti.

1920 m. Maskvos sutartis ir Vilniaus grąžinimas

Lietuvos kovos su Sovietų Rusija buvo pasibaigusios dar 1919 m. spalio 2 d., kada raudonoji kariuomenė buvo išstumta iš visos Lietuvos teritorijos. Betgi Lietuvos kariuomenė frontą prie Dauguvos saugojo iki 1920 m. pradžios, kada raudonoji kariuomenė buvo toliau nustumta latvių ir rytinę Lietuvos dalį užgrobusių lenkų. Nuo to meto Lietuva su Sovietų Rusija jau nebesusisiekė, o santykiai tarp jų galutinai buvo sunormuoti Maskvos sutartimi, pasirašyta 1920 m. liepos 12 d., t.y. tą pačią dieną, kurią Maskvoje buvo gautas minėtasis paliaubų pasiūlymas. Šiąja sutartimi Sovietų Rusija pripažino Lietuvai ne tik Vilnių, bet ir Gardiną, ir lietuviškąsias sritis anapus jų.

Sovietų Rusijos vyriausybei dar nė neatsakius į Augščiausios S. Tarybos paliaubų pasiūlymą, Lenkijos kariuomenė turėjo skubiai trauktis iš Vilniaus ir iš visos Lietuvos. Lietuvos vyriausybė tada kreipėsi į Lenkijos vyriausybę, siūlydama užleisti Vilnių Lietuvai nors dabar, tačiau toji nesutiko, o kai Lietuvos kariuomenė, sekdama pabėgančią Lenkijos kariuomenę, priartėjo prie Vilniaus, šioji sulaikė ją ugnimi ir sudegino pakeliui buvusį Vokės tiltą. Taip sutrukdyta, Lietuvos kariuomenė, liepos 15 d. įžengusi į savąją sostinę, jau rado ten diena anksčiau įžengusią raudonąją rusų kariuomenę.

Laikydamosi prieš kelias dienas (VII. 12) pasirašytos Maskvos sutarties, Sovietų Rusijos vyriausybė pagal atskirą susitarimą trimis etapais atitraukė savo kariuomenę iš Vilniaus ir didžiosios dalies sutartimi Lietuvai pripažintos srities. Tuo būdu rugpjūčio pabaigoje visos centrinės Lietuvos įstaigos jau galėjo grįžti į sostinę Vilnių. Tačiau šitas laikotarpis, deja, nebuvo ilgas, ir nesusipratimai su Lenkais tuo dar nepasibaigė.

Nauji Lenkijos kariuomenės puolimai ir pirmosios derybos

Sumušta ir dezorganizuota, Lenkijos kariuomenė jau niekur nebegalėjo spirtis. Raudonoji rusų kariuomenė priartėjo net prie Varšuvos. Lenkijos padėtis buvo labai kritiška. Ją išgelbėjo tik pagalbon prisiųstas žymusis Prancūzijos strategas gen. Weygand su būriu štabo karininkų, kurie skubotai pertvarkė Lenkijos kariuomenę ir rusus sumušė prie pat Varšuvos vartų. Antroje rugpjūčio mėn. pusėje Lenkijos kariuomenė pradėjo žygiuoti atgal, iš kur tik neseniai buvo išstumta. Dabar ji vėl susidūrė su Lietuvos kariuomene, užėmusia lietuviškuosius Sūduvos krašto rajonus.

Lietuva buvo pasiskelbusi Lenkų Rusų kare esanti neutrali ir šį savo neutralumą stropiai saugojo. Betgi atsigavusi Lenkija tuojau ėmė reikalauti, kad Lietuvos kariuomenė kairiajame Nemuno krante pasitrauktų iki 1919 m. birželio 18 d. demarkacijos linijos, kuri čia sutapo su 1919 m. gruodžio 8 d. Augščiausios S. Tarybos nustatytąja laikine Lenkijos siena. Šito reikalavimo užleisti lenkams lietuvišką Suvalkų, Augustavo, Seinų, Gibų ir Punsko rajoną Lietuvos vyriausybė nesutiko priimti, nes 1919 m. birželio 18 d. linija buvo tik laikinė ir abi pusės buvo įpareigotos ją saugoti tik anuometinio jų abiejų karo su raudonąja rusų kariuomene sąlygose, o tų pat metų gruodžio 8 d. laikinoji Lenkijos siena buvo nustatyta visiškai be Lietuvos vyriausybės žinios, jai net nenotifikuota, tad jos negalinti varžyti.

Be to, Lietuvos vyriausybė nurodė, kad, perleisdama vienai iš kariaujančių pusių dalį savo žemių, ji sulaužytų neutralitetą. Taigi ji sutiko derėtis tik tokiais klausimais, kurie nepažeistų jos neutraliteto. Ta pačia proga galėjo būti išspręsti ir Lenkų karinės vyriausybės keliamų jos kairiojo kariuomenės sparno (t.y. nuo Lietuvos) saugumo garantijų klausimai. Tačiau anksčiau negu buvo susitarta dėl derybų bazės, Lenkijos delegatams dar tebesant Kaune, rugpjūčio 28 d. Lenkijos kariuomenė staiga puolė Lietuvos kariuomenę ir užgrobė Augustavą, o po 3 dienų Suvalkus ir Seinus. Lietuvos kariuomenė, žinoma, gynėsi. Tuo būdu prasidėjo kariniai veiksmai. Vietovės ėjo iš rankų į rankas, o kai susitarus pradėti derybas rugsėjo 14 d. buvo sulaikyti karo veiksmai, lietuvių pusėje buvo likę tik Seinai. Betgi šios derybos (IX. 16-18 Kalvarijoje) nieko nedavė. Lenkijos delegacija kaltino Lietuvą neišlaikius neutralumo jų kare su Sovietų Rusija, net pradėjus pulti Lenkijos kariuomenę ir reikalavo užleisti visą plotą iki minėtosios 1919 m. birželio 18 d. demarkacijos linijos arba 1919 m. gruodžio 8 d. laikinės Lenkijos sienos. (Reikia pastebėti, kad didžiąją dalį šio ploto Lenkijos kariuomenė jau buvo jėga užgrobusi). Tuo tarpu Lietuvos delegacija griežtai atmetė be įrodymų metamus kaltinimus dėl neutralumo sulaužymo, nurodydama, kad puolančioji pusė buvo Lenkijos kariuomenė, o Lietuvos kariuomenė tik gynėsi. Ji nesutiko taip pat atitraukti kariuomenės iki lenkų reikalaujamos linijos, nes anoji demarkacijos linija dabar jau nebegalėjo galioti, o apie laikinę Lenkijos sieną Lietuvos vyriausybei nebuvo nieko žinoma. Dėl to tai Lietuvos delegacija siūlė derėtis dėl naujos demarkacijos linijos. Lenkams šio pasiūlymo nepriėmus, derybos nutruko.

Tautų Sąjungos Tarybos sprendimas ir jo sulaužymas

Dar prieš šias Kalvarijos derybas Lenkijos vyriausybė apskundė Lietuvą Tautų Sąjungos Tarybai (IX. 5.), kuri palaikė Lenkijos tezę ir rugsėjo 20 d. nutarimu pasiūlė

Lietuvos kariuomenę atitraukti anapus minėtosios laikinės Lenkijos sienos, betgi kartu rezervavo Lietuvai visas teises reikšti savo pretenzijas į turimas apleisti žemes vėlesnėse tiesioginėse derybose su Lenkija. Lenkija šitokiu sprendimu nepasitenkino. Jau sekančią dieną jos užsienių reikalų ministeris Sapieha pranešė Tautų Sąjungos Tarybai, kad Lenkijos karinė vadovybė negalinti susirišti sau rankų. Kol neatvyksianti žadėtoji Tautų Sąjungos karinė misija, be kurios nebūsią kas prižiūrėtų Lietuvos neutralumą vykstančiame kare, tol Lenkijos karinė vadovybė turėsianti elgtis taip, kaip to reikalausią karo reikalai. Tuo būdu Lenkijos vyriausybė aiškiai parodė nė nemananti tenkintis tuo, ko pati buvo reikalavusi. Be jokio pagrindo kaltindama Lietuvą neutralumo laužymu, karo vedimo interesais ji norėjo pridengti savo grobuoniškus tikslus. Ir iš tikro rugsėjo 22 d. stambios Lenkijos kariuomenės pajėgos staiga pradėjo puolimą. Nuolatinių derybų viliojama, Tautų Sąjungos intervencijos metu Lietuva puolimo nelaukė. Jos kariuomenė šiai operacijai buvo visiškai neparengta, tad greit buvo išblaškyta. Jos viena dalis kairiajame Nemuno krante liko atkirsta ir sunkiai tegalėjo susisiekti net su vadovybe, o kita dalis per Nemuną persikėlusios Lenkijos kariuomenės buvo įstumta į tarpą rusų raudonosios kariuomenės, dabar apleidusios Gardiną. Aiškindamiesi dėl tokio akiplėšiško savo pačių reikalautos sienos bei prieš dvi dienas Tautų Sąjungos Tarybos patvirtintos demarkacijos linijos sulaužymo, lenkai šią į rusų raudonosios kariuomenės tarpą įblokštą Lietuvos kariuomenės dalį begėdiškai nurodinėjo kaip nesugriaunamą lietuvių rusų bendradarbiavimo bei neutralumo sulaužymo materialinį įrodymą.

Rugsėjo 22 d. puolimas, be abejo, buvo tolimesnis ėjimas Lenkijos jau išbandytu įvykusių faktų sudarymo keliu. Ji skubėjo pakeisti padėtį anksčiau, negu spės atvykti prieš dvi dienas pažadėtoji Tautų Sąjungos kontrolės komisija, turėjusi prižiūrėti tos pat dienos T. S. Tarybos rezoliucijos vykdymą. Nenustojo ji eiti įvykusių faktų sudarymo keliu nė vėliau, kol vėl užgrobė Vilnių.

Suvalkų sutartis

Rugsėjo 25 d. Tautų Sąjungos Tarybos pirmininkas Bourgeois telegrama iš Lenkijos vyriausybės griežtai pareikalavo karinius veiksmus sustabdyti. Kad išvengtų nemalonių aiškinimųsi bei bylos Tautų Sąjungoje, Lenkijos vyriausybė sekančią dieną pasiūlė Lietuvos vyriausybei tiesiogines derybas Suvalkuose. Šiomis derybomis ji, mat, norėjo prisidengti nuo Tautų Sąjungos, jau pradėjusios nerimauti dėl tokio akiplėšiško jos sauvaliavimo. Be to, jai dar buvo svarbu išlošti daugiau laiko, nes tebebuvo galutinai dar nepaaiškėjusi karo su rusais išeitis. Lietuvos vyriausybė, būdama prispirta jėgos persvaros ir nematydama jokios energingos reakcijos iš Tautų Sąjungos pusės, su kuria, be to, Lietuvos vyriausybei ir susisiekti buvo sunku, nes lenkai visomis jėgomis trukdė susisiekimą per jų koridorių, su derybomis buvo priversta sutikti.

Sulaikyti karo veiksmus nors derybų metui Lenkijos vyriausybė nesutiko. Jos kariuomenė tuo tarpu vis brovėsi į Lietuvą gilyn Vilniaus kryptimi. Derybos prasidėjo rugsėjo 29 d. ir užtruko iki spalio 7 d. Į jų pabaigą pagaliau atvyko (X. 5.) ir jau seniai laukiamoji Tautų Sąjungos Tarybos rugsėjo 20 d. pažadėtoji kontrolės komisija, vadovaujama Prancūzų pulk. Chardigny. Ši komisija ne tik nepareikalavo iš Lenkų įvykdyti Tautų Sąjungos Tarybos rugsėjo 20 d. rezoliucijos, bet net nesustabdė karo veiksmų. Šitokioje dėtoje, kada viena Lenkijos kariuomenės dalis brovėsi į Lietuvą Prūsijos pasieniu, kita spalio 4 d. užėmė Varėnos geležinkelio stotį ir kai buvo gauta žinia, kad stambios Lenkijos kariuomenės dalys eina nuo Lydos Vilniaus kryptimi, Lietuvos delegacija daug kur buvo priversta nusileisti. Tuo būdu spalio 7 dieną pasirašytąja sutartimi buvo nustatyta nauja demarkacijos linija, kuri kairiajame Nemuno krante sutapo su 1919 m. birželio 18 ir gruodžio 8 d. linijomis, bet dešiniajame Nemuno krante Lenkijos kariuomenei paliko Gardiną ir sritį iki Merkinės - Varėnos - Bastūnų linijos. Sutartis turėjo įsigalioti spalio 10 d., bet karo veiksmai turėjo būti tuojau sustabdyti. Ją pasirašant dalyvavo ir T. S. Ta-

rybos kontrolės komisija, kuriai taip pat buvo pavesta sutarties vykdymo priežiūra.

Gen. Želigowskio "maištas" ir Vilniaus užgrobimas

Betgi šito darbo kontrolės komisijai jau neteko dirbti. Jau sekančią dieną Lenkijos valstybės galva ir vyriausias kariuomenės vadas maršalas J. Pilsudskis įsakė savo generolui Želigowskiui su stambiomis pajėgomis pulti Vilnių. Po rugsėjo 22-23 d. smūgio Lietuvos kariuomenė tebebuvo dar neatsigavusi. Lenkijos kariuomenės vadovybė, be abejo, ruošdamosi šitam klastingam žygiui, dar Suvalkų derybų metu (X. 4.) pasiskubino užgrobti Varėnos geležinkelio stotį, tuo būdu užkirsdama kelią kairiajame Nemuno krante — pietinėje Sūduvoje — sukoncentruotos Lietuvos kariuomenės greitam pergabenimui į Vilnių. Dėl to tai kritiškuoju momentu Vilniuje lietuvių kariuomenės tebuvo vos 3 batalijonai, kurie Želigowskio vedamoms dviems pėstininkų divizijoms bei prie jų priskirtoms specialioms dalims spirtis nepajėgė ir spalio 9 d. miestą apleido.

Šitas Lenkijos kariuomenės žygis buvo aiškus sulaužymas prieš dvi dienas pasirašytosios sutarties ir įžeidimas Tautų Sąjungos Tarybos, kurios kontrolės komisijos priežiūroje ji buvo pasirašyta bei turėjo būti vykdoma. Dėl to tai Lenkijos vyriausybė net nedrįso tuo tarpu prisiimti sau kaltės ir paskelbė, kad ji čia esanti nieko nedėta, o visa tai įvykdžiusi Želigowskio vadovybėje buvusi kariuomenės dalis, sudaryta neva iš vilniečių, kuri augštesnės vadovybės įsakymų nepaklausiusi. Be abejo, tai buvo negarbingas manevras, turėjęs palengvinti Lenkijos diplomatų išsisukinėjimus prieš Tautų Sąjungą, kuri jau anksčiau (IX. 20.) Lietuvos Lenkijos konflikte buvo pasiėmusi autoritetingo tarpininko rolę.

Iš tikro tuo niekas nė netikėjo. Tas pats T. S. Tarybos kontrolės komisijos pirmininkas Chardigny vėliau pareiškė Tautų Sąjungoje, kad Želigowskio vadovaujamoji kariuomenė visais atžvilgiais yra Lenkijos kariuomenės dalis, klau-

santi jos generalinio štabo įsakymų, ir tik santykiuose su Lietuva dedasi atskira kariuomene. Pagaliau 1922 m. gruodžio 6 d. maršalas Pilsudskis Jungtinių Valstybių, Didžiosios Britanijos, Prancūzijos ir Italijos atstovams pats įsakmiai pareiškė, kad Želigowskis visą laiką buvęs jo, kaip valstybės galvos ir vyriausiojo kariuomenės vado, įrankis. Jis ne tik nebuvęs sukilęs, bet, kaip karys, iš karto net nenorėjęs į šitokią avantiūrą veltis. Teisingai pastebėjo šį pasikalbėjimą paskelbęs buvęs Italijos atstovas Tommasini, kad tokiu savo prisipažinimu maršalas nieko nenustebinęs[51], nes tai ir taip visiems buvo aišku nuo pat pirmųjų dienų. Dėl to tai ir Tautų Sąjungos Tarybos pirmininkas Bourgeois, paskatintas Didžiosios Britanijos užsienių reikalų ministerio Fisher, spalio 14 d. raštu Lenkijos delegatui prie Tautų Sąjungos pareiškė, kad Vilniaus užėmimas yra aiškus rugsėjo 20 d. T. S. Tarybai duotųjų pasižadėjimų sulaužymas. Toliau jis rašė: "Jei netrukus Vilnius nebus evakuotas, Taryba bus priversta skubiai susirinkti ištirti padėties, kurią ji laiko labai rimta". Betgi Lenkijos vyriausybė nuo atsakomybės gynėsi, visą kaltę mesdama Želigowskiui bei jo kariuomenei. Dėl to tai Vilnius ir kartu su juo okupuotoji sritis nebuvo tuojau inkorporuota į Lenkiją, bet buvo sukurta neva nepriklausoma "Vidurinės Lietuvos valstybė", kuri formaliai buvo inkorporuota į Lenkiją tik po seimo rinkimų komedijos 1922 m

Karo sulaikymas ir plebiscito klausimas

Tautų S. Taryba po spalio 9 d. smurto aktų susidariusią situaciją svarstė savo sesijoje Briusely 1920 m. spalio 28 d. Taryba Lenkijos vyriausybės aiškinimosi, kad ji su Želigowskio "maištu" neturinti nieko bendra, žinoma, negalėjo pripažinti. Tačiau ji ir šį kartą pasirodė labai nuolaidi Lenkijai ir nesiėmė jokių sankcijų padėčiai atstatyti. Ginčiamųjų žemių priklausomumui nustatyti ji pasiūlė plebiscitą, kuris turėjo būti įvykdytas Tautų Sąjungos kontrolėje. Abi vyriausybės su tuo sutiko, tačiau plebiscitas niekad neįvyko,

nes Tautų Sąjunga nepriverte Lenkijos atitraukti iš krašto savo kariuomenę ir įsileisti numatytosios kontrolės organus.

Tuo metu, kai Tautų Sąjungos Taryba nusprendė pasiūlyti minėtąjį plebiscitą, tarp Lietuvos ir Lenkijos kariuomenių tebevyko kovos. Kaip minėta, Vilniaus užgrobimo momentu Lietuvos kariuomenė buvo išblaškyta nelaukto klastingojo rugsėjo 22 d. puolimo. Jos daugumas tebebuvo pietinėje Suvalkijoje. Lenkams užėmus Varėnos stotį, o netrukus ir visą geležinkelį Varėna - Vilnius, permesti ją prieš Lenkijos kariuomenę, nuo Vilniaus slenkančią toliau į šiaurę ir vakarus, buvo sunku. Reikėjo ją gabenti net per Kauną. Kol visa tai buvo atlikta ir kariuoemnė dar labiau sustiprinta, praėjo gana daug laiko, leidusio Lenkijos kariuomenei gerokai pasistūmėti pirmyn ir kaikur net peržengti liepos mėnesį turėtąsias linijas. Betgi nuo lapkričio pradžios Lietuvos kariuomenė pradėjo sėkmingą puolimą ir lapkričio 19 d. Širvintų bei 21 d. Giedraičių kautynėmis atidarė sau kelią į Vilnių, priversdama Lenkijos kariuomenę sparčiai trauktis. Tačiau kaip tik tuo momentu įsikišo Tautų S. kontrolės komisija, reikalaudama karo veiksmus tuojau nutraukti, ginčą paliekant spręsti diplomatams bei numatytajam plebiscitui. Tuo būdu nuo 1920 m. lapkričio 21 d. kariniai veiksmai tarp Lietuvos ir Lenkijos sustojo ir daugiau jau neatsinaujino, nors Vilniaus klausimas ir nebuvo išspręstas.

Šitas karo veiksmų nutraukimas ir neutralios zonos tarp abiejų kariuomenių nustatymas buvo patvirtintas specialiu 1920 m. lapkričio 29 d. protokolu, pasirašytu Lietuvos ir Lenkijos vyriausybių atstovų ir Tautų Sąjungos karinės kontrolės komisios narių. Įsidėmėtina, kad jį pasirašė ne tariamosios Želigowskio "Vidurinės Lietuvos", bet Lenkijos vyriausybės atstovas. Aiškus dalykas, kad tuo būdu dar kartą akivaizdžiai buvo parodytas Želigowskio priklausomumas nuo Lenkijos vyriausybės. Taip pat pastebėtina, kad Lietuvos vyriausybė, priimdama šį protokolą, jokiu būdu neatsisakė nuo Suvalkų sutarties. Lietuvos vyriausybės atstovų specialiais raštais tuojau pat buvo pareikšta ir kontrolės komisijai, ir pačiai Tautų Sąjungai, kad ji Suvalkų

sutarties nustatytosios demarkacijos linijos, nekeičia į dabar nustatomą neutralią zoną, bet kovas nutraukia ir neutraliąją zoną pripažįsta laikinai, tik tai tam, kad palengvintų Lenkijai atitraukti savo kariuomenę už Suvalkų sutarties nustatytosios demarkacijos linijos, kuri pagal tą sutartį turėjo likti pastovi ir nekeičiama iki tol, kol galutinai bus likviduotas ginčas ir nustatytos abiejų valstybių sienos. Tačiau Lenkijos vyriausybė nesutiko ne tik atstatyti Suvalkų sutarties demarkacijos linijos, bet nesutiko nė išvesti ar demobilizuoti Želigowskio vadovybėje esamą kariuomenę ir įsileisti Tautų Sąjungos specialiai sudarytus dalinius bei kontrolės organus, turėjusius pravesti plebiscitą. Priešingai, 1920 m. pabaigoje Želigowskis okupuotajame krašte paskelbė mobilizaciją ir pradėjo griebtis labai aštrių priemonių visuomenės rodomam pasipriešinimui sutramdyti. Tautų Sąjunga konstatavo, kad šitokioje dėtoje plebiscitas yra neįmanomas. Kiek vėliau Lietuvių Lenkų bylos pranešėjas Hymans 1921 m. rugsėjo 24 d. plenumo posėdy dėl to šitaip išsireiškė: "Tauta, kurios teritorija kariškai okupuota, negali laisvai pasisakyti dėl savo likimo. Durtuvams spaudžiant ji negali svarstyti visiškai nepriklausomai". Tai konstatavusi, Tautų Sąjungos Taryba nuo plebiscito pravedimo atsisakė ir 1921 m. kovo 3 d. Lietuvos ir Lenkijos vyriausybėms pasiūlė pradėti tiesiogines derybas, vadovaujant Tarybos skirtajam tarpininkui Belgų atstovui Hymans. Kelias fazes perėjusi, ši taikinimo procedūra baigėsi be jokių vaisių. Pirmasis Hymanso pateiktasis derybu baze projektas Lietuvos vyriausybės buvo priimtas, o Lenkijos vyriausybė pareikalavo, kad į derybas būtų įsileisti ginčijamojo krašto atstovai, žinoma, okupacinės valdžios parinkti. Betgi su šitokiu reikalavimu nesutiko nė pats tarpininkas, ir derybos laikinai buvo nutrauktos. Tarybos rekomendacija Hymanso pateiktąjį naują projektą (1921. IX. 3.) Lietuvos delegacija priėmė, įnešdama į jį tik tam tikrų pataisų, o Lenkijos delegacija pasiūlė grįžti prie pirmojo prajekto. T. S. Taryba, į kurią po to kreipėsi tarpininkas, 1921 m. rugsėjo 20 d. rezoliucija visdėlto rekomendavo šį antrąjį projektą. Tačiau kadangi Lenkijos vy-

riausybė šio projekto nenorėjo nė pradėti svarstyti, o Lietuvos vyriausybė siūlė kaikurių pataisų, tad T. S. Taryba 1922 m. sausio 13 d. rezoliucija pareiškė apgailestaujanti savo pastangų nepasisekimą ir toliau jau nebegalėsianti šio klausimo svarstyti iš esmės, betgi ji negalėsianti pripažinti jokio vienašališko šio ginčo sprendimo, kuris būtų padarytas be antrosios pusės sutikimo ir be Tarybos žinios. Kartu buvo nutarta per 1 mėnesį atšaukti daug kartų mūsų minėtąją karinę kontrolės komisiją.

Vilniaus "seimas" ir okupuotojo krašto inkorporavimas į Lenkiją

T. S. Tarybos rezoliucijos minėtoji pastaba apie nepripažinimą betkokio vienašališko ginčo sprendimo buvo iššaukta Lietuvos protesto prieš Lenkijos vyriausybės per gen. Želigowskį organizuojamus rinkimus į okupuotojo krašto — "Vidurinės Lietuvos" — atstovybę, turėjusią pareikšti krašto gyventojų valią vietoje neįvykusio plebiscito. Rinkimai visdėlto įvyko, o "išrinktasis" seimas 1922 m. vasario 20 d. nutarė kraštą prijungti prie Lenkijos. Vasario 28 d. jis buvo paleistas, o kovo 24 d. ir Lenkijos seimas paskelbė besąlyginę Vilniaus krašto inkorporaciją į Lenkijos valstybę, nors tai buvo vienašališkas, ne tik Lietuvos, bet ir Tautų Sąjungos Tarybos jau minėtąja sausio 13 d. rezoliucija iš anksto pasmerktas aktas. O ko buvo verti gen. Želigowskio suorganizuoti "rinkimai" bei kiek taip išrinktas "seimas" atitiko krašto gyventojų valią, galime suprasti iš "rinkimus" stebėjusios T. S. Tarybos kontrolės komisijos pirmininko pranešimo, kuris rašė: "1.—Komisijos, kurioms pavesta vadovauti ir įvykdyti rinkimus, beveik išimtinai susidėjo iš lenkų. 2.— Balsuojant ėjo prie urnos be jokių tapatybės įrodymų ir pateisinamų dokumentų. Užteko pasakyti pavardę, kuri buvo įtraukta į sąrašą, kad būtų galima atiduoti savo balsą. Tad rinkimų kontrolė buvo visiškai suinteresuotos šalies rankose. Atsižvelgiant į tai, kad lietuviai, žydai ir didžioji gudų dalis susilaikė nuo dalyvavimo rinkimuose ir kad, iš antros pusės,

rinkimai įvyko kariškos okupacijos režime, kuriame lenkiškas elementas disponavo visomis valdžios aparato spaudimo priemonėmis, neatrodo, kad būtų galima laikyti dabartinį Vilniaus seimą esant tikrą ir nuoširdų atsiklaustos teritorijos gyventojų visumos pasisakymą..." Be to, pulk. Chardigny pastebėjo, kad į rinkikų sąrašus tebuvo įtraukta vos apie 53% visų gyventojų, o balsų buvo paduota apie 63% gavusio teisę balsuoti skaičiaus, t.y. vos apie 33% visų gyventojų. Vadinasi, 67% gyventojų rinkimuose visiškai nedalyvavo.

Lietuvos Lenkijos administracijos linijos ir sienos klausimas

Nepripažindama ir Tautų Sąjungos Tarybos pasmerktų Lenkijos vyriausybės organizuojamų rinkimų į okupuotojo krašto atstovybę, Tautų Sąjungai atsisakius daugiau šį klausimą svarstyti iš esmės, Lietuvos vyriausybė 1922 m. sausio 27 d. pasiūlė Lenkijos vyriausybei pradėti tiesiogines derybas visam Lietuvos Lenkijos santykių kompleksui išspręsti, žinoma, pirmiausia atstačius status quo Vilniaus krašte ir atitraukus Lenkijos kariuomenę anapus Suvalkų sutarties nustatytosios linijos. Betgi Lenkijos vyriausybė nuo šitokių derybų atsisakė. Tada vasario 20 d., t.y. tą pačią dieną, kai buvo padarytas minėtasis Vilniaus "seimo" nutarimas "Vidurinę Lietuvą" prijungti prie Lenkijos, Lietuvos vyriausybė pasiūlė ginčą pavesti spręsti Nuolatiniam Tarptautiniam Tribunolui, betgi Lenkijos vyriausybė, toliau eidama įvykusių faktų sudarymo keliu, ir nuo to atsisakė, expressis verbis pareikšdama, kad Lietuvos vyriausybės nusistatymas esąs nepagrįstas, nes įvykiai jį jau pralenkę. Vilniaus kraštas jau esąs apsiprendęs prisijungti prie Lenkijos.

Tautų Sąjungos Taryba šitokio Lenkijos nusistatymo, žinoma, neparėmė, nes jis jau buvo pasmerktas 1922 m. sausio 13 d. rezoliucija. Daugiau jau nesvarstydama klausimo iš esmės, ji betgi ne tik nepadarė nieko, kas būtų privertę Lenkijos vyriausybę nuo šitokio kelio atsisakyti, bet net ją parėmė 1923 m. vasario 3 d. rezoliucija pakartotinai

pasiūlydama 1920 m. lapkričio 29 d. Kauno protokolu sudarytą neutralią zoną padalinti ir vietoje jos išvesti administracijos liniją. Kadangi šitas Tarybos sprendimas buvo padarytas neutralios zonos padalinimo klausimo spręsti neprašius nei Lietuvos, nei Lenkijos vyriausybėms, tad formaliai jis buvo neteisėtas. Lietuvos vyriausybė prieš jį griežtai protestavo, nes jos sutikimas būtų reiškęs atsisakymą nuo Suvalkų sutarties. Ji nurodė, kad dabar, kada vietoje "maištininko" Želigowskio okupuotojo krašto faktinį valdymą yra perėmusi pati Lenkijos vyriausybė, Suvalkų sutarčiai įgyvendinti ji jau negali nurodyti jokių kliūčių ir reikalavo išvesti Lenkijos kariuomenę už tos sutarties nustatytosios demarkacijos linijos, o kraštą perduoti Lietuvai. Tačiau T. S. Taryba į šį akivaizdžiai teisėtą Lietuvos vyriausybės protestą neatsižvelgė, nesutiko taip pat savo šitos vasario 3 d. rezoliucijos teisėtumo klausimą pavesti išspręsti Tarpt. Tribunolui, o lenkai tuojau jėga užėmė jiems pripažintąją neutralios zonos dalį. Be abejo, iš Tautų Sąjungos Tarybos pusės tai buvo nusilenkimas prieš galingesnės Lenkijos sauvaliavimą, jėga sudarytų faktų favorizavimas, atsisakymas ginti teisėtumą vien dėl to, kad buvo norima ko greičiau užbaigti šią ilgai užsitęsusią ir netikrumo atmosferą sudarančią bylą.

Jei Lietuvos vyriausybė būtų ir sutikusi su administracijos linijos pravedimu, tai vistiek dar būtų likęs atviras pastovios sienos klausimas. T. S. Tarybos sprendimu pravestą administracijos liniją laikydama galiojančia, Lenkijos vyriausybė pasirūpino išgauti bent vienos tarptautinės institucijos sau palankų sprendimą ir šiuo reikalu. Jai paprašius, 1923 m. kovo 15 d. karą laimėjusios Santarvės (didžiųjų valstybių) Ambasadorių Konferencija administracijos liniją paskelbė Lietuvos Lenkijos siena. Savo sprendimą Konferencija rėmė tuo, kad jai duoda teisę nustatyti Lenkijos sienas Versalio sutarties 87 straipsnio 3 pastraipa, o Lietuvos vyriausybė 1922 m. lapkričio 18 d. notoje reiškusi susirūpinimo, kodėl šiomis teisėmis nepasinaudota, vadinasi, sutikusi pasiduoti Konferencijos sprendimui.

Iš tikro, kad Ambasadorių Konferencija gali nustatyti

Lenkijos sienas, Lietuvos vyriausybė Tautų Sąjungos Tarybai buvo priminusi net dviem atvejais, o minėtąja nota, liečiančia Nemuno internacionalizavimą, tarp kitko tai priminė ir pačiai Ambasadorių Konferencijai, tačiau tai nebuvo besąlyginis prašymas ginčą išspręsti. Matydama, kad Tautų Sąjungos Taryba neranda priemonių priversti Lenkiją gerbti pačios Tarybos sprendimus ir vykdyti jos Kontrolės komisijos priežiūroje pasirašytą sutartį, Lietuvos vyriausybė nurodė, jog Tautų S. Taryba gali paprašyti Ambasadorių Konferenciją padaryti tokį sprendimą, kuris atitiktų pačios Lenkijos įsipareigojimams, būtent priskirtų Lietuvai Vilnių bei jo sritį. Tuo būdu Lietuvos Lenkijos byla būtų baigta, nes Lenkijai, kaip pasirašiusiai Versalio taikos sutartį, Ambasadorių Konferencijos sprendimas būtų privalomas. Ir 1922 m. lapkričio 18 d. nota Ambasadorių Konferencijai, pranešdama, kad Nemune plaukiojimo tvarką galėsianti nustatyti tik tada, kai Lenkija, įvykdydama savo pasižadėjimus Lietuvos atžvilgiu, sudarys galimas draugiško santykiavimo sąlygas, Lietuvos vyriausybė taip pat pastebėjo, kad santarvininkų valstybės čia galėtų patarnauti, nustatydamos Lenkijos sienas "atsižvelgdamos į šios valstybės iškilmingus pasižadėjimus Lietuvos valstybės atžvilgiu ir atsižvelgdamos į gyvus Lietuvos interesus bei teises".

Tai buvo Lietuvos valstybės prašymas didžiųjų valstybių pagalbos jai grąžinti Lenkijos sulaužytas teises, bet ne pavedimas jų nuožiūrai viso ginčo sprendimo. Kaip vėliau savo proteste pareiškė Lietuvos vyriausybė, ginčo sprendimą ji būtų galėjusi pavesti ne tokiai politinei konferencijai, bet tik vienam Nuolatiniam Tarptautiniam Tribunolui, į kurį betgi nedrįso perkelti bylos Lenkija.

Ambasadorių Konferencijos sprendimas, kaip nesuderinamas su esminėmis pasiūlymo sąlygomis, be to, kaip padarytas pasirėmus ne formaliu prašymu, bet pašaliniu priminimu, padarytas visiškai be Lietuvos vyriausybės žinios — jai tik pranešus, be abejo, negalėjo būti laikomas Lietuvai privalomu, nes Versalio sutarties 87 str. jos, kaip to akto nepasirašiusios, nelietė. Dėl to tai Lietuvos vyriausybė,

sužinojusi apie šį sprendimą, tuojau griežčiausiai protestavo prieš jos 1922 m. lapkričio 18 d. minėtųjų žodžių neteisingą interpretavimą, o patį sprendimą atmetė, kaip neteisėtai padarytą ir neteisingą.

Ir šis sprendimas buvo toks pat jėga sudarytos padėties sankcionavimas su skriauda Lietuvai, kaip ir tų pačių metų vasario 3 d. Tautų S. Tarybos sprendimas dėl neutralios zonos pakeitimo administracijos linija. Taičau, kaip neteisėtai padarytas ir Lietuvos vyriausybės atmestas, jis Lietuvos teisių į Vilnių ir jo sritį nepanaikino. Lietuva šito nusistatymo visą laiką laikėsi ir jokių nuolaidų Lenkijai, neatstatančiai Suvalkų sutarties, nepadarė, nors Lenkijos okupacijos Vilniuje ir negalėjo pašalinti.

Naudodamasi beata possidens padėtimi, Lenkija ginčą visą laiką kėlė tik politinėse tarptautinėse institucijose, kur ji, kaip žymiai didesnė valstybė, turėjo didesnį svorį. Bet ji uoliai vengė Tarptautinio Tribunolo, kurio sprendimas galėjo būti vien tik teise paremtas. Kai Lietuva su šitokia kaimyne nesutiko palaikyti jokių santykių, Lenkija pagaliau iškėlė jai bylą Tarptautiniame Tribunole, tačiau Tribunolas, kaip pamatysim toliau, Lietuvos poziciją pateisino, o tuo pačiu ir atsisakymą priimti minėtąjį Ambasadorių Konferencijos sprendimą pripažino teisėtu. Nevertė Lietuvos pripažinti šį Konferencijos sprendimą nei Tautų S. Taryba, kuri pati 1922 m. sausio 13 d. rezoliucija buvo pasisakiusi nepripažinsianti jokio sprendimo, padaryto be abiejų suinteresuotų šalių sutikimo. Į Lietuvos vyriausybės prašymą šio sprendimo nepripažinti ji... nieko neatsakė.

Lietuvos Lenkijos byla Tautų Sąjungos Taryboje 1927 metais

Po šitų visų nepasisekusių bandymų Lietuvos Lenkijos ginčą išspręsti tarptautinėse institucijose tarp jų susidarė ypatingas stovis, kurio metu Lietuva, pasisakiusi, kad savo teisių sieksianti taikingomis priemonėmis, reikšdama augščiausią protestą prieš teisės laužymus iš Lenkijos pusės,

atsisakė užmegzti su ja normalius kaimyninius santykius, kurie būtų galėję būti interpretuojami kaip pripažinimas Lenkijos jėgos veiksmais sudaryto teritorinio stovio bei atsisakymas nuo Suvalkų sutarties. Šio nei karo nei taikos stovio metu Lenkija nekartą kėlė reikalavimus atidaryti administracijos liniją normaliam susisiekimui bei tranzitui ir užmegzti kitokius santykius. Dėl to buvo net kelis kartus prasidėjusios derybos, tačiau jos vaisių nedavė, nes, laikydamosi savo pagrindinio nusistatymo, Lietuva negalėjo užmegzti santykių, neišsprendus paties esminio ginčo. Ji tik sutiko sutvarkyti trafiką Nemunu, kaip buvo įpareigota 1924 m. gegužės 8 d. Paryžiaus konvencijos dėl Klaipėdos (tai ir buvo padaryta atskiru 1926 m. sausio 27 d. įstatymu).

Tautų Sąjungos Taryboje Lietuvos Lenkijos byla vėl atsidūrė 1927 m., kai Lietuvos vyriausybė spalio 15 ir 26 d. notomis apskundė Lenkijos vyriausybę laužant savo pasižadėjimus dėl mažumų globos ir rengiantis kažkokiems prieš Lietuvos nepriklausomybę nukreiptiems veiksmams. Pagrindą šitam skundui davė Lenkijos vyriausybės elgesys, kuri, norėdama Lietuvą paspausti, pradėjo didelį lietuvių persekiojimą okupuotame Vilniaus krašte, daugelį jų suareštuodama, uždarydama daugumą lietuviškų mokyklų ir kitų švietimo bei kultūros įstaigų, šį savo elgesį paremdama sufalsifikuotu neva Lietuvos vyriausybės persekiojamų lenkų mokytojų laišku. Tuo pat metu Lietuvos vyriausybę pasiekė aliarmuojančios žinios apie Lenkijos ruošiamą naują smurto žygį prieš Lietuvą, pasinaudodama saujele politinių Lietuvos pabėgėlių ir visokių neaiškių gaivalų, kurie buvo kaupiami į krūvą ir net ginkluojami. Lietuvos vyriausybės nerimą dar labiau padidino maršalo Pilsudskio pareiškimai oficialiai Lenkų agentūrai, kad jis praleidęs nemigo naktį svarstydamas, ar turinti būti paskelbta mobilizacija prieš Lietuvą.

Svarstant šį Lietuvos vyriausybės skundą, Lenkijos atstovas ypatingai reikalavo iš Lietuvos atstovo pasisakyti kategoriškai, ar Lietuva laiko save karo stovy su Lenkija. Lietuvos atstovas, žinoma, lengvai galėjo atsakyti neigiamai, nes ir pačios Tautų Sąjungos Tarybos 1922 m. sausio 13 d.

rezoliucijoje buvo fiksuotas niekad nepakeistas abiejų pusių pareiškimas, kad jos nesigriebs nedraugiškų žygių ir tuo būdu taikos stovį ir toliau palaikys. Tai nebuvo karo, bet tik nenormalių santykių stovis. Imdama dėmesin šį Lietuvos vyriausybės atstovo pareiškimą, o taip pat Lenkijos vyriausybės atstovo pareiškimą, kad Lenkija pripažįsta ir gerbs Lietuvos respublikos nepriklausomybę bei jos teritorijos integralumą, T. S. Taryba pareiškė pasitenkinimą ir pasiūlė abiem valstybėm pradėti tiesiogines derybas normaliems santykiams užmegzti, kartu pažadėdama techninę savo organų pagalbą tose derybose. Okupuotojo krašto lietuvių persekiojimo klausimas buvo pavestas ištirti specialiam komitetui; be to, buvo numatyta procedūra incidentams prie administracijos linijos spręsti. Pagaliau pačioje rezoliucijos pabaigoje buvo pastebėta, kad ja Taryba neliečia klausimų, dėl kurių abi valstybės yra skirtingų nuomonių. Vadinasi, ji pripažino Lietuvos įsitikinimą, kad Vilniaus ir jo srities priklausomybės klausimas tebėra neišspręstas. Šitas formalins įtraukimas į rezoliuciją Lietuvos rezervų, kurie, rezoliuciją priėmus, buvo ir pačios Lenkijos pripažinti, buvo ir pirmas Lietuvos laimėjimas po skaudaus Tautų S. Tarybos sprendimo, vietoje neutralios zonos įvedusio administracijos liniją, bei po Ambasadorių Konferencijos sprendimo, nustačiusio Lenkijos valstybės sienas. Šia savo rezoliucija Tautų S. Taryba ir net pati Lenkija po tų sprendimų Lietuvos užimtąją padėtį pripažino teisėta. Tautų Sąjunga Lietuvos nevertė atsižadėti to nusistatymo.

Netarpinių derybų nepasisekimas ir Tarptautinio Haagos Tribunolo sprendimas

Vykdant šią Tautų S. Tarybos rezoliuciją, 1928 m. kovo 30 d. Karaliaučiuje susirinko abiejų valstybių konferencija susisiekimo santykių užmezgimo apsvartyti. Lenkijos vyriausybei pasiūlius labai plačius santykius ir nesutinkant iš visos Lenkijos išskirti bei į išimtinę padėtį pastatyti jos okupuotąjį kraštą, Lietuvos vyriausybė pasiūlė kartu iš-

spręsti Lenkijos prieš Lietuvą vestojo karo bei Želigowskio "maišto" sukurtos nenormalios padėties likvidavimo klausimą, nes kitaip tokių plačių santykių užmezgimas būtų reiškęs Vilniaus srities pripažinimą Lenkijai. Šituo pagrindiniu klausimu nesusitarus, konferencija, kuri dirbo pasidalinusi į tris komisijas, vaisių labai mažai tedavė. Lapkričio 3-6 d. vėl susirinkusi Karaliaučiuje, konferencija pasirašė tik vieną provizorinį susitarimą dėl palengvinimų gyventojams, kurių turtas yra perkirstas administracijos linijos.

Gavusi pranešimą apie Karaliaučiaus konferencijos menkus vaisius, Tautų S. Taryba 1928 m. gruodžio 14 d. rezoliucijomis pasiūlė abiem valstybėm derybas tęsti, o Tautų Sąjungos konsultacinei bei techninei susisiekimo ir tranzito komisijai pavedė, turint galvoje esamąsias politines kliūtis, ištirti galimybes ir pasiūlyti priemones, paremtas tarptautiniais abiejų valstybių pasižadėjimais, susisiekimo bei tranzito laisvei tarp jų garantuoti.

Ši komisija 1930 m. rugsėjo 4 d. raportu pasiūlė du dalyku, būtent: sudaryti Versalio taikos nuostatus atitinkančias taisykles plukdymui Nemunu ir atidaryti Lentvario - Kaišiadorių geležinkelio ruožą. Komisijos nuomone, šitos priemonės esančios galimos įgyvendinti ir nelikvidavus esamų abiejų valstybių politinių nesutarimų. Lietuvos vyriausybė betgi pareiškė su šitais pasiūlymais nesutinkanti, nes padėtį atitinkančios taisyklės plukdymui Nemunu jos jau buvo paskelbtos dar 1926 m. sausio 27 d., o dėl atidarymo minimojo geležinkelio ruožo ji niekad nebuvo davusi jokių pasižadėjimų ir dabartinėmis sąlygomis to padaryti negalinti.

Gavusi tokį atsakymą, Tautų S. Taryba 1931 m. sausio 24 d. nutarė paprašyti Haagos Tarptautinio Tribunolo patariamosios nuomonės šitokiu klausimu: **"Ar galioją tarptautiniai pasižadėjimai dabartinėmis aplinkybėmis įpareigoja Letuvą** ir, — teigiamo atsakymo atveju, — kuriomis sąlygomis, imtis reikalingų priemonių atidaryti trafikui arba kaikurioms jo rūšims Lentvario - Kaišiadorių geležinkelio linijos ruožu?"

Plačiai išnagrinėjęs tiek T. S. Tarybos, tiek Lietuvos bei

1939 m. spalio 28 d. atidaroma administracijos siena. Lietuvos pasienio policininkai piauna vieškelio užtvaros kartį prie Širvintų.

Lenkijos vyriausybių pateiktąją medžiagą, Tribunolas savo tų pačių metų spalio 15 d. vienbalsiu sprendimu į pastatytąjį klausimą atsakė neigiamai. Vadinasi, Tribunolas pripažino Lietuvos laikyseną pamatuotą, ir kartu atmetė Lenkijos vyriausybės tezę, kad 1927 m. gruodžio 10 d. Tautų S. Tarybos rezoliucija būtinai įpareigojusi Lietuvą užmegzti santykius su Lenkija ginčo dėl Vilniaus neišsprendus. Tuo būdu Lenkijos pozicijos šiuo klausimu gerokai susilpnėjo. Ir ilgai ji nerado kelio, kaip galėtų priversti Lietuvą pripažinti (arba nors pamiršti) jos smurto aktais sudarytą padėtį ir užmegzti su ja normalius kaimyniškus santykius. Administracijos linija liko uždaryta iki 1938 m. kovo mėnesio, kada Lenkija normalių santykių užmezgimą išreikalavo visų gerai tebeprisimenamu ultimatumu, įteiktu Lietuvos vyriausybei didelio Europos politinio įtempimo momentu[52].

Ultimatumu išreikalautas diplomatinių ir ekonominių santykių užmezgimas, žinoma, jokiu būdu nereiškė Lietuvos atsižadėjimo Vilniaus ir jo srities. Ir pasirašytoji santykių užmezgimo sutartis tą klausimą paliko atvirą. Iš Lietuvos pusės tai buvo tik atsisakymas nuo 18 metų praktikuoto kovos metodo. Lenkijai šitas faktas taip pat nedavė jokių juridinių titulų į Vilnių ir jo sritį. Tarptautinės teisės atžvilgiu tokių titulų visą laiką turėjo tik Lietuva, kurių ji niekad neišsižadėjo ir Lenkijai neperleido. Lenkija rėmėsi tik jėgos aktais, laužiusiais ir tarptautinių institucijų sprendimus, ir net jos pačios pasirašytąją sutartį. Tačiau šitie jėgos aktai jai davė tik faktinį krašto valdymą, bet ne juridinius titulus.

Lenkai savo teises į Vilnių bei jo kraštą rėmė 1922 m. Vilniaus "seimo" deklaracija ir 1923 m. Ambasadorių Konferencijos sprendimu. Tačiau, kaip jau matėme, 1922 m. "seimas" buvo tik surežisuota komedija. Jo nepripažino ne tik Lietuva, bet taip pat niekas pasauly. Ambasadorių Konferencijos sprendimas, padarytas atsižvelgiant ne į teisę ir teisingumą, bet tik norint kuriuo nors būdu baigti bylą, rytų Europoje sudarančią netikrumo padėtį, kaip matėme, Lietuvos buvo atmestas, kaip neteisėtai padarytas. Tai buvo aiškus galingesnės valstybės jėga sudarytų faktų sankcionavimas šventos ramybės dėlei, sprendimas tokios institucijos, kuri be Lietuvos vyriausybės prašymo nebuvo kompetetinga betkokį sprendimą padaryti. Dėl to tai jo taip pat niekas nepripažino ir nelaikė Lietuvą įpareigojančiu sprendimu.

Tuo tarpu Lietuvos teisės į Vilnių bei jo sritį visą laiką buvo ir yra neabejotinos. Jos yra pagrįstos ne tik konstitucine deklaracija, bet ir 1920 m. liepos 12 d. Maskvos sutartimi su Sovietų Rusija, senosios Rusijos suverenumo paveldėtoja. Šitos Lietuvos teisės niekad nebuvo nei panaikintos, nei išsižadėtos. Tiktai Lenkijos okupacija laikinai buvo sutruk-

Lietuvos kariuomenė atžygiavusi į Vilnių

džiusi Lietuvos valstybės suvereniteto vykdymą šiame krašte.

1939 m. rugsėjo 1 d. prasidėjęs II Pasaulinis karas Vilniaus bylą pakeitė iš pat pagrindų, nes su Lenkijos valstybės žuvimu pasibaigė ir jos okupacija Vilniaus krašte. Jai žūvant, didžiąją dalį okupuotosios Lietuvos su pačiu Vilniumi užėmė Sovietų Rusija, o mažą gabalėlį, vad. Suvalkų trikampį, užėmė Vokiečiai, kurie tomis dienomis gana karštai buvo įtikinėję Lietuvos vyriausybę iš griūvančios Lenkijos savo sostinę atsiimti ginklu. Betgi Lietuva, kuri vykstančiame kare buvo paskelbusi neutralumą, nenorėjo ginklo griebtis net savajai sostinei atsiimti, kad nebūtų apkaltinta laužanti neutralumą ir paskelbta kariaujančia šalimi.

Tuo metu Lietuvos vyriausybė dar nežinojo, kad 1939 m. rugpjūčio 23 d., pasirašant Sovietų Rusijos ir Vokietijos ne-

puolimo sutartį, vad. Ribbentropo - Molotovo paktą, buvo prikergtas slaptas protokolas, apie rytų Europos pasidalinimą. Pagal šį protokolą Lietuva turėjo likti Vokietijos įtakoje, kai kitos Pabaltijo valstybės turėjo tekti Sovietų Rusijai. Į Lietuvos ribas buvo numatytas įterpti ir Vilnius bei jo sritis. Be abejo, kaip tik dėl to Vokiečiai ragino Lietuvos vyriausybę pulti Lenkus ir Vilnių užimti, nes patys ten laiku negalėjo atsidurti, negalėdami aplenkti raudonosios armijos, o gerai žinojo, kad kartą ten atėjusią ją bus sunku beiškrapštyti. Taip ir įvyko. Kai Vilnių ir jo kraštą jau buvo užėmusi raudonoji armija, Ribbentropas su Molotovu rugsėjo 28 d. pasirašė draugiškumo paktą, o prie jo dar naują slaptą protokolą, kuriuo Lietuva, išskyrus gabalėlį Sūduvos, buvo perleista Sovietų Rusijos įtakos sferon[53]. Šioji dabar Vilnių panaudojo lyg savotišką skausmo malšintoją, vykdydama visos Lietuvos pavergimo operaciją. Kaip žinoma, nepraėjus nei 2 savaitėms, Sovietų Rusija privertė Lietuvą spalio 10 d. pasirašyti savitarpio pagalbos sutartį, pagal kurią Lietuvoje buvo įkurtos karinės Sovietų bazės, bet už tai Lietuvai buvo perduotas Vilnius su dalimi krašto, toli nesiekiant 1920 m .Maskvos sutarties sienų. Taip spalio 28 d. Lietuvos kariuomenė įžengė į Vilnių. Miestą ir Sovietų užleistą srities dalį perėmė Lietuvos valstybiniai organai. Kai Lietuva 1940 m. birželio 15 d. buvo Sovietų raudonosios armijos okupuota, o po keleto savaičių aneksuota ir paskelbta tarybine respublika, Vilnius buvo paliktas jos sostine. Taip ir dabar tebėra.

Vilnius ir visa Lietuva tebėra Sovietų Rusijos okupacijoje. Su dabartine komunistine Lenkija ginčo nei dėl Vilniaus, nei dėl kurių kitų teritorijų nėra, nes viską komanduoja Maskva, laikanti, kad rytų Europos sienų klausimas buvęs galutinai išspręstas Jaltos bei Potsdamo konferencijose. Iš tikrųjų gi Sovietų grobiamųjų žygių sudarytos padėties rytų Europoje niekas nelaiko pastovia. Rytų Europos problemos tebėra neišspręstos. Jos dar bus sprendžiamos. O tada, be abejo, ir Vilniaus klausimas iškils iš naujo. Iškels

jį lenkai. Jų emigrantai bei tremtiniai ir dabar kiekviena proga tai pabrėžia.

Lietuvai jie prikiša, kad Vilnių 1939 m. perėmusi neteisėtai. Tačiau Lietuva 1939 m. tik atsiėmė savą žemę. Ji jau 1920 m. buvo pareiškusi savo sostinės sieksianti tik taikingomis priemonėmis ir 1939 m. tai atliko vykstančiame kare savo deklaruoto neutralumo nelaužydama. Vilniaus ir dalies jo srities perėmimo faktas, žinoma, jokiu būdu nereiškia neutralumo laužymo, nes tai buvo ne Lenkijos valstybės žemės, bet jos okupuota Lietuvos teritorija, nuo kurios Lietuva niekad nebuvo atsisakiusi, į kurią Lenkija nebuvo įsigijusi jokių juridinių titulų. O pagaliau Lietuva savą sostinę bei jos sritį atgavo tada, kada Lenkijos faktinis valdymas iš šių sričių jau buvo pašalintas kitų pajėgų, atseit, Lietuvai su Lenkija čia jau neteko susidurti.

BAIGIAMOSIOS PASTABOS

Kodėl naujai atgimusi Lietuva Vilnių ir Vilniaus kraštą taip brangino ir net labai sunkiais tarptautinės politikos momentais per 19 m. nesutiko nusilenkti Lenkų okupacijos faktui, — po šios trumpos istorinės apžvalgos nesunku suprasti. Pirmiausia, tai nuo amžių lietuviška, dar ir dabar daugely rajonų gryniausių lietuvių gyvenama žemė. Tai senosios Lietuvos valstybės lopšys ir branduolys, kuriame per šešis nepriklausomo gyvenimo amžius susikūrė ir išaugo svarbiausieji politinio, kultūrinio ir ekonominio gyvenimo centrai. Su šitais centrais ir su šiuo kraštu yra susiję visi svarbiausieji istoriniai senosios Lietuvos įvykiai. Čia yra sukauptos svarbiausios tautos istorinio gyvenimo brangenybės. Jos, o taip pat ir valstybinio gyvenimo tradicijos visą lietuvių tautą neatsiejamai riša su Vilniumi ir jo sritimi. Lietuvių tauta negali atsižadėti savų žemių, savo praeities bei savos istorijos, kurios prisiminimas buvo svarbiausias jos tautinio atgimimo akstinas. Ne kas kitas, bet didingoji tautos praeitis įkvėpė pasitikėjimo ir gaivino visus tautinio lietuvių atgimimo pionierius, stojusius į kovą su milžiniškomis tautą marinančiomis pajėgomis. Juk neveltui ir lietuvių tautos himne yra giedama: "Iš praeities tavo sūnūs te stiprybę semia..." Argi galima iš to išskirti Vilnių ir jo sritį?

Visų saitų, kurie lietuvių tautą riša su šiuo kraštu, nė neįmanoma suminėti. Lietuviai ir be išvardijimo tai žino ir jaučia. Prmoji ir svarbiausioji šio krašto šventovė, be abejo, yra pats Vilnius — amžinoji Lietuvos sostinė, lietuviškoji Roma, lietuvių poetų ir liaudies dainių apdainuotasis

miestas. Čia buvo kuriama didingoji tautos istorija, čia buvo atgimstančios tautos organizavimosi centras, pagaliau čia gimė naujoji nepriklausomoji Lietuvos valstybė. O kiek jame pačiame yra tautos amžiais sukurtų kultūrinių vertybių, kiek atmintinų ir tautai brangių vietų. Čia tebestovi senosios Lietuvos galybės kūrėjo Gedimino pilies griuvėsiai, čia katedros požemiuose ilsisi didžiausio lietuvių tautos didvyrio Vytauto ir daugybės kitų kunigaikščių bei šiaip tautai atmintinų vyrų kaulai. Čia jų veiklos paminklai.

Lietuva nuo amžių yra giliai religingas katalikiškas kraštas, o jos svarbiausios religinės šventovės yra Vilniuje. Čia yra Lietuvos patrono šv. Kazimiero karstas, čia yra garsieji Aušros vartai su stebuklinguoju Dievo Motinos paveikslu, prie kurio amžiais plaukė Lietuvos maldininkų minios. Kas Prancūzijai yra Liurdas, Lenkijai Čenstakavos Jasna Góra, tas Lietuvai Vilniaus Aušros vartai. Be to, kiekviename žingsnyje čia pilna kitų kultūrinių ir istorinių paminklų, susijusių arba su senosios, arba su atgimstančios ir besikuriančios naujosios Lietuvos žymiais įvykiais.

Antroji žymiausia ir lietuvių tautai brangiausia šio krašto vietovė yra Trakai. Tai antroji senosios Lietuvos sostinė. Padavimu, kad Gediminas iš pradžių čia gyvenęs ir iš čia persikėlęs į Vilnių, nebūtina tikėti, tačiau, kaip matėme, Trakai yra ir istoriškoji sostinė, kurios kunigaikščiai valdė antrąją pusę etnografinės Lietuvos. Didingos pilys ežero krante ir saloje, kurių impozantiški griuvėsiai ir šiandieną tebestovi, yra surištos su atminimu riteriškiausiojo iš visų senosios Lietuvos kunigaikščių — Kęstučio (†1382). To idealiojo Kęstučio, lietuviškojo Bayordo, apie kurį ir šiandieną tebedainuoja ir Lietuvos liaudis, ir jos poetai.

Kiti Lietuvos valdovai neretai yra turėję ir imperialistinių linkimų, yra veržęsi į tolimas rytų sritis, kartais net apleisdami lietuvių tautos gyvenamų sričių interesus. Tuo tarpu Kęstutis buvo nenuilstamas savo tautos žemių gynėjas nuo agresyviojo vokiečių ordino. Beveik 50 metų išstovėjęs vakarinių Lietuvos sienų sargyboje, Kęstutis savo gyvenimą išpuošė legendariniais žygiais. O tų žygių negali-

ma atskirti nuo Trakų. Toliau — kiekvienas lietuvis, prisiminęs Trakus, taip pat atsimena lietuvės moters idealą, tautos dainose garbingąją Kęstučio žmoną, žemaičių bajoraitę Birutę. Ne kur kitur, bet ežero bangų skalaujamoje Trakų pily ji augino savo mylimąjį sūnų, didžiausią tautinį Lietuvos herojų, Vytautą. Visą šią šeimą kiekvienas lietuvis mini su pietizmu.

Vytautui gavus Vilnių ir ėmus valdyti visą Lietuvą, Trakų kunigaikštija neteko savo reikšmės ir pagaliau virto paprastu administraciniu vienetu, tačiau ir tada dar neužgeso pačių Trakų žvaigždė. Nenuostabu, kad jų neapleido Vytautas, kuris čia buvo praleidęs gražiausias kūdikystės ir jaunatvės dienas, bet neapleido jų nė jo įpėdiniai, kurie šioje pasakiškai gražioje aplinkoje mėgdavo reziduoti, ypač vasarą. Iki 16 amž., kada buvo pastatyti puošnūs kunigaikščių rūmai Vilniuje, kunigaikščiai daug dažniau gyveno Trakuose, negu oficialiojoje sostinėje. Tuo būdu antrosios sostinės vardas jiems išliko iki mūsų dienų.

Nepriklausomybę atgavusi tauta negalėjo pamiršti ne tik Vilniaus su Trakais, bet ir viso krašto, nuo amžių lietuvių gyvenamų žemių. Šitos tiesos niekas niekad nėra paneigęs ar rimtai ginčijęs. Juk argi tai nėra būdinga, kad ir Lenkijos vyriausybė, 1920 m. užgrobusi tą kraštą, paskelbė ten ne kokią rytinės Lenkijos, bet "Vidurinės Lietuvos" valstybėlę. Niekas niekad šito krašto neatskyrė nuo visos Lietuvos ir negali atskirti, nes tai vieno kūno dalys, surištos ir etniškai, ir istoriškai.

Sovietų tankas Vilniaus gatvėje 1944 m.

IŠNAŠOS

1 Kad Mindaugas nebuvo valstybės kūrėjas, bet tęsėjas eilės pirmatakų darbo ir valstybės suvienytojas, pirmasis aiškiai nurodė H. Paszkiewicz, Jagiellonowie a Maskva I, 1933.

2 Apie Lietuvos valstybės ankstyvąjį laikotarpį žr. H. Lowmianski, Studja nad początkami spoleczenstwa i panstwa lit. I, II, 1931, 1932; St. Zajączkowski, Studja nad dziejami Žmudzi w. XIII, 1925; plg. O. Halecki, Litwa, Ruś i Žmudź jako częsci skladowe W. Ks. Lit. 1916; M. Liubavskij, Oblasnoje dielenije i miestnoje upravlenije lit. - russkago gosudarstva, 1892.

3 Wlad. Bornowski, Przegląd prac konserwacyjnych na gorze zamkowej w Wilnie w latach 1930 - 1936, Ateneum Wil., XIII, 1938; Elena ir Vlad. Holubavičiai, Gedimino Kalno Vilniuje 1940 m. kasinėjimų pranešimas, Lietuvos Praeitis, I. 2., 649-691 psl.; Irena Michalskienė, Botanikinės Gedimino Kalno Vilniuje iškasenos, ibid., 693-696 psl.; Wl. Holubowicz, Krzywy grod na gorze Bekeszowej w Wilnie, Wilno, Kwartalnik poswięcony sprawom miasta Wilna, 1939, I, 27-35 p.

4 Ypatingai šitokią Vilniaus atsiradimo teoriją užakcentavo M. Limanowski, Naistarsze Wilno; rinkiny Wilno: Ziemia Wilenska I, 1930, 127-143 psl.

5 Plg. M. Liubavskij, Oblasnoje dielenije i miestnoje upravlenije Litovsko - Russkago gosudarstva, 1892; O. Halecki, Op. C.; H. Paszkiewicz, Op. C.

6 A. Prochaska, Krol Wl. Jagiello, I, II, 1908; Dzieje Witolda 1914; J. Wolff, Rod Gedymina, 1886.

7 Tiek šio Krėvos akto, tiek vėlesnių Lietuvos Lenkijos santykius aptarusių dokumentų geriausias leidimas yra: St. Kutrzeba i Wl. Semkowicz, Akta unji Polski z Litwą, 1932.

8 Apie Lietuvos Lenkijos santykius Jogailos - Vytauto laikais literatūra yra labai plati: O. Halecki, Dzieje unii Jagiellonskiej, I, II, 1919; A. Lewitcki, Ueber der Staatsrechtliche Verhaeltnis Litauens zu Polen unter Jagiello und Witold — Altpr. Monatschrift 1894; H. Lowmianski, Uwagi w sprawie padloža spolecznego i gospodarczego unji Jagiellonskiej — Księga pamiątkowa I Statutu, 1935; H. Paszkiewicz, O Genezie i wartosci Krewa, 1938; O. Halecki, Przyczynki genealogiczne do genezy traktatu krewskiego — Miesięcznik heraldyczny, 1935. Autorius savo pažiūrą tais klausimais yra išdėstęs strp. "Lietuvos ir Lenkijos valstybiniai santykiai Jogailos laikais — Jogaila, 1935.

9 Lenkai Lietuvoje buvo laikomi svetimšaliais net ir tada, kada tarp abiejų valstybių buvo jau labai tamprūs politiniai ryšiai. Žr. Prz. Dąbkowski, Stanowisko cudzoziemcow w prawie litewskiem, Lwow, 1912.

10 I. Malinowskij, Rada velikago kn. litovskago, 1904; N. A. Maksimeiko, Seimy litovsko - russkago gosudarstva do Liublinskoj

unii, 1902; M. Liubavskij, Litovsko - Russkij Sejm, 1901; Zivier, Die zwei letzten Jagiellonen, 1915.

[11] L. Kolankowski, Zygmunt August Wielki Ks. Litwy do r. 1548, 1913.

[12] Plačiau žiūrėk autoriaus "Lietuva ir Lenkija po Liublino unijos", 1938. Plg. I. I. Lappo, Litovskij Statut 1588 g. I, II, 1934, 1936; O. Halecki, Unia lubelska, 1916.

[13] A. Janulaitis, Vyriausias Lietuvos Tribunolas, 1927.

[14] Konvokacijomis Lietuvoje ir Lenkijoje buvo vadinami seimai, kuriuose nedalyvaudavo karalius. Taigi ir Lietuvos konvokacijos buvo jos seimai, tik be valdovo, kuris anais laikais būdavo vadinamas trečiuoju seimo luomu (kiti du buvo senatas ir atstovai). Apie konvakacijas žr. A. Šapoka, Die Sondertagungen der litauischen Staende nach der Lubliner Union von 1569 — Literarum Societatis Esthonica Liber Saecularis, Tartu 1938, 700-716 psl. Be to, to paties autoriaus "Lietuva ir Lenkija po Liublino unijos".

[15] R. Schronil, Stadtverfassung nach Magdeburger Recht, Magdeburg und Halle, 1915; M. F. Vladimirskij - Budanov, Niemeckoje pravo v Polšie i Litvie, 1866; F. V. Taranovskij, Obzor pamiatnikov magdeburgskago prava zapadno - russkich gorodov litovskoj epochi, 1897.

Vilniaus miesto dokumentų kodeksas prieš karą buvo spausdinamas, bet liko nebaigtas, tad pagrindinis rinkinys tebėra: Zbior praw y przywilejow miastu stolecznemu W. X. L. Wilnowi nadanych, Na žądanie wielu miast koronnych, jako też W. X. Lit., ulozony y wydany przez Piotra Dubinskiego, Burmistra wilenskiego, w Wilnie, w Drukarni JKMci przy Akademij, Roku 1788.

[16] Plg. H. Paszkiewicz, Jagiellonowie a Moskwa, I; A. Kučinskas, Kęstutis, 1936; R. Krumbholtz, Samaiten und d. D. Orden . . . 1880; A. Prochaska, Op. c.; K. Heinl, Fuerst Witold v. Lit. in seinem Verhaeltnis zu dt. Orden 1382 - 1401, 1925.

[17] Heinl, Op. C.; Voigt, Geschichte Preussens V, 554; Ateneum Wil., III; ir IX; M. Balinski, Hist. m. Wilna I, 133.

[18] L. Kolankowski, Op. C.

[19] M. Balinski, Dawna akademja Wilenska, 1862; J. Bielinski, Uniwersytet Wilenski, I - III, 1899; J. Poplatek, Zarys dizejow Seminarijum papieskiego w Wilnie 1585 - 1773, Aten. Wil. VII; M. Biržiška, Iš mūsų kultūros ir literatūros istorijos, 1931.

[20] Šitokios nuotaikos atsiliepė ir seimų nutarimų formulavime. Plg. Vol. Legum V, 632 f., — konstitucija "Miasto Wilno" arba Vol. Leg. VI 589 fol.; Dubinski 313 psl.

[21] Bajorų namų gausumas Vilniui buvo būdingas dar ir 19 amž. pradžioje. Dar 1832 m. bajorų namų jame buvo beveik vienas trečdalis. Žr. M. Balinski, Opisanie statystyczne miasta Wilna, Wilno, 1835.

[22] Koks Vilnius buvo prieš šią baisią nelaimę, žiūr. M. Lowmianska, Wilno przed najazdem moskiewskim 1655 r., 1929.

[23] L. Žytkowicz, Litwa za rządow Repnina, 1937; plg. Lowmianski strp. Aten. Wil. Nr. 3-4, 1923, 410 psl.

[24] Izrael Cohen, Vilna, — Jewish communities series, Philadelphia, 1943.

[25] Palyg. H. Paszkiewicz, Jagiellonowie a Moskwa I; M. Liubavskij, Oblasnoje dielenije i miestnoje upravlenije litovsko russkago gosudarstva ko vremini izdanija lit. statuta, 1892; A. Šapoka, Lietuvos ir Lenkijos valstybiniai santykiai Jogailos laikais, 1935.

[26] J. J a k u b o w s k i , Studya nad stosunkami narodowościowemi na Litwie przed unją Lubelską, 1912 (Yra net du lietuviški vertimai).

[27] Plg. F i j a l e k , Uchrześcijanienia Litwy przez Polskę, rink. Polska i Litwa w dziejowym stosunku, 1914; J. S t a k a u s k a s , Lietuvių kalbos kelias į Žemaičių kunigų seminariją, Tiesos Kelias, 1937 - 1938; be to, žr. autoriaus straipsnį rinkiny "Jogaila", 1935.

[28] W. A b r a h a m , Polska a chrzest Litwy. Rinkiny "Polska i Litwa w dziejowym Stosunku", 1914.

[29] Plg. Wl. W i e l h o r s k i , Polska a Litwa, stosunki wzajemne w biegu dziejow, Londyn 1947. T o p a t i e s , Litwini, Bialorusini i Polacy w dziejach kultury W. Ks. Litewskiego. Leidiny "Alma Mater Vilnensis", II, 1951.

[30] W i e l h o r s k i , Op. C. Taip teigė ir, pounijinių laikų netyrinėjęs, L i u b a v s k i s — Očerki istorii litovska - russkago gosudarstva do Liublinskoj unii vkliučitelno, 1910.

[31] Plačiau apie tai žr. autoriaus "Lietuva ir Lenkija po Liublino unijos", 1938; D ą b k o w s k i , Stanowisko cudzoziemcow w prawie lit. Savo jau cituotame darbe autorius yra apžvelgęs ir žymesnes lenkų šlėktų šeimas, įsikūrusias po Liublino unijos, kurių tikrai nedaug tebuvo.

[32] M. B i r ž i š k a , Iš mūsų kultūros ir literatūros istorijos, I - III; — Lietuvių tautos kelias I, 1952; V. M a c i ū n a s , Lituanistinis sąjūdis 19 a. pradžioje, 1938; J. P u z i n a s , Vorgeschichtsforschung und Nationalbewusstsein in Litauen, 1935; M. R o e m e r , Litwa, 1908.

[33] Ypač M. B a l i n s k i , Starożytna Polska, IV t., 1849, kur randame aprašymų daugybės Lietuvos vietovių.

[34] A. K o r e v a , Vilenskaja gubernija; Materialy dlia geografii i statistiki Evropejskoj Rossii, 1861; M. L e b e d k i n , O plemennom sostavie narodonaselenija zapadnago kraja Rossijskoj imperii; Zapiski Imper. R. Geograf. Obščestva, III, 1861 ir Viestnik Jugo - Zapadnoj R., 1862, I, 4.

[35] Pav. Versalio konferencijai Lenkų delegacija pagal 1916 m. surašymo davinius paruošė specialų leidinį: "The Eastern Borders of Poland", Paris 1919.

[36] Plg. Atlas narodonaselenija Zapadno - Russkago kraja po ispoviedanijam, 1864. Šis atlasas buvo paruoštas bei statistikos medžiaga sutvarkyta R i t t i c h o , prižiūrint B a t i u š k o v u i ; V o e l k e r - V e r t e i l u n g i n W e s t R u s s l a n d , 1916, Verlag der Kownoer Zeitung; J. R o z w a d o w s k i , Mapa językowego obszaru litewskiego, Polska i Litwa w dziejowym stosunku; M. R o e m e r , Litwa, 1908; E. K a r s k i , Bielorusy, I, II. E. M a l i s z e w s k i , Granica językowa polsko - lit. w bylym. powiecie Trockim. Księga jubil. L. Krzywickiego 1925.

[37] Pav. kaimo architektūroje gudiškųjų ir lietuviškųjų pastatų siena maždaug sutampa su tikybų linija bei Jakubowskio spėjama 16 a. lietuvių - gudų siena. Plg. W i e l h o r s k i , Op. C. ir Wilno i Ziemia Wilenska I, 1930.

[38] H a l i n a z J a b l o n o w s k i c h T u r s k a , Język polski na Wilensczyznie; Wilno I ziemia Wilenska I, Wilno 1930, 219 psl. Plačiau Vilniaus krašto lenkų kalbos problemas ši autorė nagrinėja didesnėje savo studijoje "Zawarte obszary języka polskiego na Wilensczyznie", kurios pasirodymas 1939 m. buvo sutrukdytas karo. Ji liko atspausdinta, bet nesubrošiūruota.

[39] Plg. jau cituotas naujausias W. W i e l h o r s k i o studijas — Polska a Litwa ir Litwini, Bialorusini i Polacy w dziejach kultury W. Ks. Lit.

[40] Žr. J. C i c ė n a s , Vilnius tarp audrų, 1953.

[41] L. Žytkowicz, Zburzenie murow m. Wilna.

[42] J. Bielinski, Universytet Wilenski, I-III, 1899; V. Maciūnas, Op. C.

[43] J. Puzinas, Vorgeschichtsforschung und Nationalbewusstsein in Litauen, 1935.

[44] Apie tautinį atgimimą žr. M. Roemer, Litwa, 1908; V. Biržiška, Kaip buvo uždrausta ir atkovota liet. spauda, 1934; — 50 m. spaudos laimėjimo sukaktį minint, Aidai, 1954, Nr. 4 ir 6; Vyskupo Motiejaus Valančiaus biografijos bruožai; atspaudas iš 1951 m. "Aidų", Brooklyne, 1952; M. Biržiška, Liet. Tautos Kelias, I-II, 1953

[45] Naujai ano meto veiklos sąlygas yra aptaręs dr. K. Grinius, žiūr. jo "Atsiminimai ir mintys", I, 1947; M. Biržiška, Liet. tautos kelias, II, 1953.

[46] V. Biržiška, Kaip buvo uždrausta ir atkovota liet. spauda. 1934; — 50 metų spaudos laimėjimo sukaktį minint, Aidai, 1954, Nr. 4 ir 6.

[47] P. Ruseckas, Didysis Vilniaus seimas, 1930; Pr. Klimaitis, Did. V. seimas, Židinys 1931. Be to, žr. Liet. Enciklopedijoj.

[48] B. Colliander, Die Beziehungen zwischen Litauen und Deutschland waerand d. Okupation 1915 - 1918, 1935; Litwa za rządow Isenburga 1919.

[49] P. Klimas, Lietuvos valstybės kūrimas 1915 - 1918 m., 1918; — Werdegang des litauischen Staates; 1918; Pirmas nepriklausomos Lietuvos dešimtmetis, 1928.

[50] Plg. R. Dmowski, Polityka polska i odbudowanie panstwa, 1925; Wl. Wakar, Rozwoj terytorialny narodowosci polskiej, I-III, Kielce 1917; S. Mackiewicz, Historja Polski od 11 listopada. 1918 r. do 17 wrzesnia 1939 r., Londyn, 1941.

[51] Fr. Tommasini, La Risurresione della Polonia, Milano, 1925, 214 - 215 psl.

[52] Lietuvių Lenkų bylą dėl Vilniaus yra nagrinėję daugelis autorių — lietuvių ir lenkų. Yra paskelbta taip pat gausiai dokumentų. Plg. C. Graužinis, La Question de Vilna, Paris 1927; L. Natkevičius, Aspect Politique et Juridique du Differend Polono - Lithuanien, Kaunas 1930; M. Anysas, Der litauisch - polnische Streit um das Wilnagebiet, von seinem Anfaengen bis zum Gutachten des Staendigen Internationalen Gerichtshofes vom 15 October 1931, Wuerzburg 1934; J. Urbšys, Medžiaga Vilniaus ginčo diplomatinei istorijai, Kaunas 1932; Z. Budecki, Stosunki polsko - litewskie po wojnie swiatowej 1918, Warszawa 1928; St. Kutrzeba, La Question de Wilno, Paris 1928; Lea Meriggi, Il Conflitto Lituano - Polacco e la Questione di Vilna, Milano, 1930.

Vilniaus bylą liečią dokumentai buvo išleisti ir Lietuvos ir Lenkijos užsienių r. ministerijų ir panašiais titulais: Documents Diplomatiques - Conflict polono - lithuanien, Question de Vilna 1918-1924, Kaunas; Conflict lithuano - Polonais, Kaunas 1922; Lietuvių Lenkų byla dėl Tranzito Nemunu ir Kaišiadorių - Lentvaravo geležinkelio ruožu, I, II, 1931.

Documents Diplomatiques du Min. des Affaires Etrangeres de Pologne . . . 1920, 1921; Yra dar bent keli tokio pat vardo lenkų rinkiniai, liečią atskiras konferencijas — Karaliaučiaus, Kopenhagos, Lugano, Varšuvos ir tt. Be to, "Protocoles Officiels des Conferences pol. - lith. a Suvalki", Varsovie 1921; Societe des Nations. Journal Officiel (žr. pagal metus).

[53] Dokumentai išspausdinti leidiny: "Nazi - Soviet Relations 1939-1941. Documents from the Archives of the German Foreign Office. Edited by Raymond James Sontag and James Stuart Beddie. Department of State, 1948.

TURINYS